

КРАЄЗНАВСТВО *Запорізьке*

науково-популярний
електронний часопис

1(05)'2018

zpkrai.jimdo.com

zpkrai@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Запорізька Обласна Організація

КРАЄЗНАВСТВО

Запорозжя

Науково-популярний електронний часопис

Заснований 2016 року
Запорізькою обласною організацією
Національної спілки краєзнавців України

1(5)' 2018

З М І С Т

ЧАСИ КОЗАЦЬКІ – СІЧІ ЗАПОРОЗЬКІ

Сулима Л. Хрещені батьки козацтва 3

ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КРАЮ: МІСТА І СЕЛА

Нагорна Г. М. Варто писати про наші села й міста 16

ЗАПОРІЖЖЯ – ТИСЯЧОЛІТНЄ МІСТО ЗА ПОРОГАМИ

Василенко С. В. «Хортицький лабіринт» 22

Сурченко С. В. Шрами Хортиці 36

Власов О. Ю. Місце проведення панахиди на Острові Хортиця у 1918 році (до 100-річчя національних визвольних змагань) 43

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Сокульський А. Л., Сокульський Є. А. Нестор Махно та Матвій Григор'єв – українські національні герої 47

МУЗЕЙНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Лисенко Т. М. Малі музеї Запорозжя – предмет краєзнавчих розвідок 54

Митрофанова Т. Г. Концептуальні засади створення шкільного музею 63

ОСВІТЯНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО

Петроченко В. І. Система краєзнавчої роботи з учнівською молоддю Запорізької області 72

САКРАЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Пашник С. Д. Ушановуємо дідів! 99

КРАЄЗНАВЦІ ЗАПОРОЖЖЯ

На спомин Різника Володимира Івановича – Голови Мелітопольської спілки краєзнавців, члена Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Гончаренко О. М. Володимирові Різнику. ЕПТАФІЯ	107
Різник Володимир Іванович. Автобіографічна довідка	107
Різник В. І. Перший ювілей	108
Гончаренко О. М. Володимир Різник (З книги «Наголоси і наголоси», 2007 рік...)	114

Наші автори 116

Вимоги щодо оформлення статей 117

Виходить щомісячно

Електронна версія: zpkrai.jimdo.com

Засновники:

Запорізька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

zoonsku.jimdo.com zoonsku@ukr.net

Головний редактор:

Сурченко Сергій Володимирович

Редакційна колегія:

Денисенко Олена Володимирівна, заступник Головного редактора

Лисенко Тетяна Миколаївна, член редакційної колегії

Петроченко Віктор Іванович, член редакційної колегії

Карасенко Богдан (логотип, обкладинка)

Адреса редакції:

69000, м. Запоріжжя, бул. Центральний, 3,

«МУЗЕЙ МІСТА ЗА ПОРОГАМИ» Національного заповідника «Хортиця»

Електронна скриня:

zpkrai@ukr.net

На першій сторінці обкладинки:

«Блискавка над Кам'яною могилою» запорізького фотохудожника Анатолія Волкова. Фото увійшло до першого десятка конкурсу «Вікі любить Землю 2017» та перемогло у номінації «Краще фото Запорізької області»

ЧАСИ КОЗАЦЬКІ – СІЧІ ЗАПОРОЗЬКІ

Сулима Л. (м. Київ)

Хрещені батьки козацтва

Історичне дослідження становлення запорозького козацтва та місце особистості в цьому процесі від нащадка відомого роду українського гетьмана Івана Сулими

Козацька доба – найяскравіша сторінка в історії України і найсумніша з огляду на ті події, які відбувалися протягом трьох століть її існування. В літописі козацтва було кілька основних Січей: найперша *Хортицька* (1552–1558) на острові Хортиця; *Томаківська* (60-і рр. XVI ст. – 1593) на острові Томаківці. Потім козаки звели нову Січ на острові Базавлук, неподалік від р. Чортомлик; *Базавлуцька* (1593–1638), *Микитинська* (1638–1652), *Чортомлицька* (1652–1709) і *Підпільненська (Нова)* (1734–1775) знаходилися на території, яка тепер в межах сучасного Нікопольського району Дніпропетровської обл. Вони були зведені під правим берегом величезної заплави Дніпра – Великого Лугу, одна за одною на відстані 20–40 км. Дві Січі – *Кам'янську* (1709–1711, 1728–1734) та *Олешківську* (1711–1728, 1734 рр.) запорожці розташували на території, що тепер в межах Херсонської обл.

Гетьман Іван Сулима
(фрагмент з родової ікони Сулими) відтворений
дизайнером Р. Слепенчуком (2013 р.)

Окрема історія, заснованої в гирлі Дунаю, *Задунайської Січі* (1775–1828), що була під владою турецького султана. В радянський період місця розташування Запорізьких Січей були затоплені водами штучного Каховського водосховища.

Перші найманські служби руського (українського) боярства відносяться до 1463 року, коли польський король Казимир IV дозволив городянам Кафи (Феодосія) найняти на Русі 500 лицарів для оборони міста від османів. Факт зарубіжної служби детально і законодавчо був оформлений в Першому Литовському статуті 1529 року. Проте прийнятнішим виявився інший спосіб – служба в збройних загонах Королівства Польського. У реєстрах сторожових прикордонних загонів першої половини – середини XVI ст. зустрічаються представники відомих шляхетських родин: Богуші, Грабовські, Заремби, Криницькі, Сулими, Лясоти та інші. Шляхта триматися кучно, тому в переписах вона, як правило, фіксується не поодиночці, а групами, переважно родинами.

На прикордонні сходу і заходу, корпус місцевих бояр поповнювався татарами, білорусами, литвинами, московітами, поляками, молдованами, угорцями, німцями, оскільки критерієм відбору були не етнічні витоки, а мужність і завзятість. Шляхта традиційно тяжіла до кінної служби, тим більше, що з кінця XVI ст. основною ударною

силою важкої піхоти стало козацтво. Козаків записували до спеціальних списків-реєстрів, що були підставою для визначення державою їхніх прав і привілеїв. Вони перебували на державному утриманні і відігравали роль регулярного війська, яке відзначалося високою боєздатністю.

Вперше проект створення реєстрового козацтва був запропонований в 1524 році, за правління польського короля Сигізмунда I Старого, але реалізований був він значно пізніше. В 1533 році на Пьотркувському сеймі черкаський староста Є. Дашкевич подав проект спорудження нових укріплень на Дніпровських островах. Історія козацтва почалася, коли князь Дмитро (Байда) Вишневецький, з князівського роду Рюриковичів, перший з достовірно відомих козацьких гетьманів (1552–1563 рр.), об'єднав розпорошені, поодинокі групи козаків і побудував на острові Мала Хортиця першу дерев'яну фортецю-січ, де почали нести службу перші реєстрові козаки на окраїні Речі Посполитої, оберігаючи її кордони від турецько-татарської агресії. Так виникла *Хортицька Січ*.

В 1572 році за правління короля Сигізмунда II Августа було створено перший реєстр, до якого вписали лише 300 козаків, а старшим реєстру був призначений шляхтич Я. Бадовський. Слід зазначити, що старшого над реєстром не обирали, а призначали указом короля або наказом коронного гетьмана (головнокомандувача) польським військом. В 1575 році запорожці з гетьманом Богданом Ружинським здійснили великий морський похід в Крим і зруйнували Гезлев (Євпаторія) і Кафу. Історик Б. Папроцький писав про козацького гетьмана, князя Богдана Ружинського так: «Понехтував він багатствами і полюбив славу захисту кордонів. Залишивши тимчасові земні блага, терплячи голод і нужду, стоїть він, мов мужній лев і жадає лише кривавої бесіди з невірними».

З початком Лівонської війни (1558–1583 рр.) виникла необхідність у поповненні збройних сил. Тому реєстрове козацтво значно розвинулося за правління короля Стефана Баторія, який в 1578 році збільшив реєстр до 600 шабель. Козаки стали незалежними від місцевої адміністрації і були звільнені від сплати податків. Король надав їм привілей на володіння містечком Трахтемирів, де від того часу перебувала ставка старшого над реєстром, їхній шпиталь, зимові квартири, монастир та арсенал. В 1589 році кількість реєстрових козаків досягла вже 3 тис. З часом територія козацького війська розширилася і на сусідньому острові Томаківка утворилася *Томаківська Січ*. Про час її заснування немає точних документальних даних, крім того, що в 1593 році її зруйнували татари. Мають місце дані про те, що Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський та канівський староста Олександр Вишневецький в 1593 році запрошували козаків на службу «за даток і живність». Тобто мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію.

До козаків в 1594 році зверталися імператор Рудольф II та папа Климент VIII, які закликали укласти союз зі Священною Римською імперією (в той час до її складу входили: Німеччина, Франція, Північна Іспанія і більша частина Італії) для боротьби з Османською імперією. Посол імператора Еріх Лясота, прибувши на острів Базавлук, на Запорізьку Січ, впродовж кількох тижнів вів перемовини зі старшиною, як з незалежним, найманим військом. Він пропонував запорізьким козакам виступити проти Османської імперії, щоб, таким чином, підтримати австрійсько-молдовсько-валаські війська, що діяли проти османської армії на Балканах. Після цього Северин Наливайко, який служив сотником надвірного війська у князя Костянтина Острозького, залишив князя і з козаками виступив в Молдову проти турків. Опісля, разом з молдавським господарем (князем), який заприсягнув імператору, вони ходили на Тягиню, Білгород, Кілію, Акерман. Щоб вгамувати бунтівного козацького гетьмана польський уряд відрядив військо, яке очолив Станіслав Жолкевський. Повстання було придушене в 1596 році на березі р. Солониця біля Лубнів, а С. Наливайко був страчений у Варшаві. Після цього Варшавський сейм в

1597 році оголосив усіх козаків «ворогами держави» і наказав їх винищити. Поразка на р. Солониця стала однією з найболючіших трагедій козацтва.

Найбільша воєнна активність козаків припадає на період діяльності *Базавлуцької Січі*. Тоді вперше було проголошено Військо Запорізьке (реєстрове) його королівської милості, як окрема бойова сила, яку використовували не тільки для власних потреб, але й під час воєн та нападів на татарські і турецькі землі, польський король видав дозвіл використовувати козаків, як наймане військо. З Базавлуцької Січі вирушав у найбільші й найважливіші морські походи запорізький флот, який завдавав нищівних ударів турецьким портам і фортецям на узбережжі Чорного та Азовського морів, підриваючи економічну й воєнну могутність найбільшої держави світу. Зазнавала козацьких нападів і столиця Османської імперії – Стамбул.

1606 рік – похід флотилії гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Очаків і Гезлев.

1607 рік – похід флотилії гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного до болгарського узбережжя.

1608 рік – штурм Перекопу ескадрою отамана М. Наймановича.

1609–1610 рр. – походи флотилії гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Очаків, Дунай, Кафу, Кілію та Ізмаїл.

1612–1613 рр. – походи флотилії гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного і штурм фортець чорноморського узбережжя Криму.

1613 рік – два походи флотилії гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Чорне море до узбережжя Криму.

1614 рік – похід флотилії гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Чорне море, штурм Сінопа і Трапезунда.

1615 рік – похід флотилії гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Стамбул.

1616 рік – штурм флотилії П. Конашевича-Сагайдачного Кафи, Трапезунда, Мінора, Сінопа і Стамбула. В цьому поході вперше брав участь Іван Сулима, який потрапив в полон до османів.

1617 рік – похід флотилії гетьмана Д. Барабаша на Стамбул.

1619 рік – похід флотилії гетьмана Я. Неродича-Бородавки на Тягиню.

1619 рік – повстання невільників на турецькій галері під проводом Івана Сулими та їх похід Середземним морем до італійських берегів. І. Сулима повернувся зі славою і з нагородами Папи Римського Павла V Боргезе – золотим медальйоном і титулом римського князя.

1620 рік, 9 серпня – похід флотилії гетьмана Я. Неродича-Бородавки на Стамбул.

1620 рік, 25 серпня – штурм Варни флотилією гетьмана Я. Неродича-Бородавки.

Легендарний гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний очолював козацьке військо в успішному поході під час польсько-московської війни в 1618 році. Найбільшої чисельності реєстр, який очолив гетьман П. Конашевич-Сагайдачний, досяг під час Хотинської війни в 1621 році, коли козацьке військо налічувало 40 тис. козаків. Під час Хотинської війни навесні 1621 року гетьман Я. Неродич-Бородавка очолив морський похід на Різе. В цьому поході брав участь Іван Сулима.

В липні відбулося кілька битв між козацьким та османським флотами в Дніпровському лимані, в гирлі Дунаю та Керченській протоці. Перехоплюючи ворожі кораблі на Чорному морі, запорожці зірвали регулярне постачання турками військового спорядження. Зокрема, до турків під Хотин так і не прибула партія важких гармат для ведення облоги міста-фортеці. Влітку Іван Сулима разом з донськими козаками також здійснював походи на Азов, Керч, Кілію та Ізмаїл. Без такої воєнної підтримки перспективи Речі Посполитої в Хотинській війні були б не надто втішними. Але утримувати таку значну воєнну силу (водночас з кварцяним військом) польській

скарбниці було не під силу, то ж реєстр в 1625 році знову зменшили до 6 тис. шабель і поділили на шість полків: Київський, Переяславський, Чигиринський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський.

Після Хотинської війни Кримське ханство роздирали міжусобні чвари. Новий хан Мехмет III Гірей та його брат Шагін-Гірей почали проводити самостійну політику і намагалися розірвати васальну залежність Криму від Османській імперії. Гіреї звернулися по допомогу до Запорізької Січі, тож козаки активізували морські походи і підтримували Кримське ханство у воєнних діях в Криму.

1621 рік, серпень – жовтень – похід флотилії отамана І. Сулими в Чорне море, штурм Очакова, Варни, Сазополя і Стамбула.

1622 рік, 12 червня – похід флотилії гетьмана О. Голуба до Босфору і в Азовське море.

1622 рік, 18 вересня – похід флотилії гетьмана М. Дорошенка на Стамбул.

1623 рік, весна – похід флотилії О. Голуба в Чорне і Азовське моря.

1623 рік, липень – похід флотилії гетьмана М. Дорошенка на Стамбул, в Керченську протоку, битва в протоці з турецьким флотом.

1624 рік – похід ескадри полковника К. Бурляя на Сіноп.

1624 рік, березень – битва ескадри отамана Г. Чорного з турецьким флотом під Очаковом і похід на Дунай.

Гіреї прагнули заручитися постійною і сильною підтримкою Запорізької Січі, про що 24 грудня 1624 року було підписано з Запорізьким Кошем угоду про воєнний союз. Вперше на державному рівні Запорізька Січ уклала з Кримським ханством рівноправний союз, який за відповідних умов міг змінити політичну ситуацію в Європі. З такою силою для українців відкривалася реальна перспектива домогтися незалежності від Речі Посполитої, а для ханства – від Османської імперії. Це свідчить про те, що Запорізька Січ вже була поза законом, не визнаючи зверхності польської влади.

Слід звернути увагу на правову деталь. Мова йде про Запорізьку Січ, а не про Військо Запорізьке, яке офіційно було підпорядковане Речі Посполитій і виконувало всі накази та розпорядження великого коронного гетьмана. Отже, офіційно існували два козацькі війська – Військо Запорізьке його королівської милості, тобто реєстрове, польське (як правило, малочисельне), що утримувалося державним коштом Речі Посполитої і Військо Запорізьке нереєстрове, самостійне, низове (точніше Запорізька Січ), яке утримувалося переважно з походів або як військові найманці з певними повноваженнями на Запорожжі.

Під Запорожжям слід розуміти землі Дикого поля, через території якого постійно здійснювали напади татари. Постійного місця Січ не мала і козаки вели кочівний спосіб життя на дніпровських островах, подалі від урядового нагляду. На період воєнних дій Військо Запорізьке і Запорізька Січ об'єднувалися і очолював їх гетьман.

В цей же час, в Речі Посполитій могли теж існувати кілька гетьманів (воєначальників найвищого рангу): гетьман коронний (військовий міністр і головнокомандувач), гетьман польний (заступник) і гетьман Війська Запорізького (військовий командир). Король призначав на ці посади досвідчених і авторитетних командирів, які здобули славу не в одній битві. В особливо важливих битвах об'єднане військо очолював коронний гетьман Речі Посполитої. Отже, реєстрове і нереєстрове війська обов'язково мали своїх гетьманів.

Союз з Кримським ханством козаки почали використовувати з метою тиску на Річ Посполиту, чим викликали серйозне занепокоєння польської влади. Побоюючись реальної війни з Османською імперією, Річ Посполита зробила все можливе для розірвання козацько-кримського союзу і припинення козацької сваволі. Краківський каштелян і сандомирський воєвода С. Конєцпольський почав перемовини з Шагін-Гіреєм. Оскільки Річ Посполита в серпні 1625 року виплатила кримському хану «упоминки» за два роки, той розірвав угоду з Запорізькою Січчю. Козаки, за словами королівської

інструкції сеймикам, створювали собі на окраїні Запоріжжя «окрему державу». Чисельність козацького війська безперервно зростала, покозачення охоплювало дедалі нові місцевості. Запорізька Січ виявилася вірною своїм союзницьким зобов'язанням. Навесні та на початку осені 1625 року вона вела широкомасштабні військові дії, як «окрема держава», і фактично не брала до уваги вказівки польської влади.

1624 рік, травень – похід ескадри гетьмана М. Дорошенка на Стамбул.

1624 рік, серпень-вересень – похід флотилії отамана Г. Чорного на Стамбул, штурм Неокорніє.

1624 рік, восени – похід флотилії гетьмана М. Дорошенка на Стамбул.

1625 рік, весна – повстання полонених козаків під проводом полковника О. Шафрана в Балаклаві і похід на Дон.

1625 рік, осінь – похід ескадри полковника О. Шафрана з Дону на Трапезунд.

1625 рік, вересень – похід флотилії гетьмана М. Дорошенка до берегів Османської імперії.

Наприкінці літа 1625 року польському уряду вдалося зібрати проти козаків значні сили. На чолі коронного війська здійснив кривавий похід на українські землі польський гетьман С. Конєцпольський. Його сили не поступалися тим, які свого часу були у поляків під Хотином, всього близько 30 тис. шабель. Невдовзі до Конєцпольського приєдналися зі своїми загонами східноукраїнські магнати, чимало з них виступали, як королівські комісари: К. Вишневецький, Х. Замойський, С. Потоцький, Я. Данилович та інші. Комісарам, «вельможним особам тамтешніх країв», доручалося разом з коронним гетьманом «використовувати будь-які засоби, які були б здатними для придушення свавілля». Окрім шляхтичів у війську перебувало понад 3 тис. німецьких найманців. Козаки в цей час по чергово обирали в гетьмани то Михайла Дорошенка, то Марка Жмайла. Війська зустрілися біля Курукового озера. Конєцпольський перевів своє військо вбхід через озеро Росоховате і відразу кинувся в атаку. Але перед повстанським табором поляки потрапили в трясину і під шквальним вогнем козаків з великими втратами ледве вибралися з болота. Єпископ Пясецький писав: «Від козацьких самопалів полягло немало кінноти і особливо іноземної піхоти».

На українській території тривали відкриті військові сутички. Наближення зими і чималі втрати змусили Конєцпольського розпочати з козаками перемовини і на початку листопада в козацький табір прибули польські посланці. Під час перемовин серед козаків гетьманом був обраний М. Дорошенко, який зі старшиною прибув до Конєцпольського і підписав угоду, відому в історії, як Куруківська. Угода передбачала збільшити реєстр до 6 тис. козаків і це було поступкою козацтву. Реєстровців зобов'язали тримати на Запоріжжі «на низу, за порогами» залозу в 1 тис. або й більше козаків «за обставинами». Старшина зобов'язувалася спалити човни і заборонити усілякі зв'язки по Дніпру між волостями та Запоріжжям.

Після формування нового реєстру утворилися шість реєстрових полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Після укладення Куруківської угоди ще більше посилювався тиск польської влади. Багато козаків було покріпачено, а їхнє майно і ґрунти відібрано на користь шляхти. Львівський літописець писав, що жовніри в цей час українцям «кривди нестерпні чинили, людей без подання причини забиваючи».

На початку 1626 року Гіреї знову звернулися до Запорізької Січі з проханням надіслати козаків для походу на Річ Посполиту за наказом турецького султана. Але гетьман М. Дорошенко таку пропозицію відхилив (пізніше його внук Петро Дорошенко виправить це «непорозуміння»). Бажання довести свій професіоналізм і вишкіл призводило до постійного суперництва всередині Війська Запорізького, бо як тільки

траплявся міжособний чи державний конфлікт, козацький реєстр збільшували, як тільки він стихав, послуги козаків тимчасово не були потрібні. Тоді козаки самовільно вирушали добувати «козацького хліба», тобто в походи або котилася хвиля їх протестів у вигляді повстань.

1626 рік – похід ескадри полковника О. Шафрана з Дону на Трапезунд.

1626 рік, весна – похід флотилії гетьмана М. Дорошенка до берегів Грузії.

1626 рік, осінь – похід флотилії гетьмана М. Дорошенка на Трапезунд, Сіноп і Самсонів.

1627 рік – похід ескадри полковника О. Шафрана на Азов.

1628 рік, весна – штурм фортеці Аслан-Кермен ескадрою гетьмана М. Дорошенка.

Навесні 1628 року Буджацька орда мурзи Кантемира вторглася в Крим і почала воєнні дії проти військ хана Мехмета III Гірея. У цій ситуації Шагін-Гірей знову звернувся по допомогу до гетьмана Михайла Дорошенка. Тому навесні 1628 року, М. Дорошенко без санкції короля, повів 4-тисячне козацьке військо (реєстрових та нереєстрових козаків) в похід в Крим на допомогу союзнику. Запорожці подолали Перекоп і в оточенні Буджацької орди шість днів табором пробивалися до Бахчисарая. В ході безперервних боїв, вони завдали ряд поразок татарам і дійшли до Бахчисарая, де змусили мурзу Кантемира тікати до Кафи. За несприятливих обставин загинуло близько 1 тис. козаків. У бою під Бахчисараєм загинув і гетьман М. Дорошенко. Козаків очолив отаман Оліфер Голуб, але він теж загинув, коли запорожці взяли в облогу Кафу. Союзники розгромили прихильників мурзи Кантемира під Кафою і півтора місяці вели облогу самої фортеці. Проте османи за цей час замирилися з кримчаками і усією силою свого флоту вдарили по козаках. Внаслідок зради серед татар Шагін-Гірея, козаки мусили залишити Крим. Бій був жорстоким, але запорожці зуміли прорватися.

Вони повернулися на Запоріжжя і привезли з собою великі трофеї, зокрема, гармати, які раніше турки відбили у поляків під Цецорою. За ними прибув і Шагін-Гірей, сподіваючись виклопотати у польського короля допомогу проти своїх ворогів і натомість обіцяв підданство Криму. Неодноразові спроби Шагін-Гірея взимку 1628–1629 рр. домогтися воєнної допомоги від Речі Посполитої виявилися марними. Переконавшись у ненадійності Криму, Запорізька Січ запропонувала польській владі нову програму відносин з Кримським ханством. Вона передбачала використати підтримку Мехмета III і Шагіна Гіреїв для ослаблення ханства через внутрішні міжусобиці і підпорядкувати його Речі Посполитій. Цей план хоч і був високо оцінений польською владою, але залишився нереалізованим.

Черговий похід запорожців на Крим відбувся на початку листопада 1628 року і очолив їх шляхтич Іван Сулима, обраний гетьманом. Дослідники політичної діяльності Івана Сулими до цього часу не дійшли спільного висновку, який же титул він носив, враховуючи три види найвищого військового звання, що існували в Речі Посполитій. Відомий козацький літописець Самійло Величко писав літопис тоді, коли звання гетьман втратило своє первісне значення і називає його просто «гетьманом козацьким». Історики М. Грушевський (1866–1934) та Н. Полонська-Василенко (1866–1935) були переконані, що Сулима був гетьманом реєстрових козаків. Дослідники історії А. Ф. Каценко (1858–1921), В. О. Голобуцький (1903–1993), М. М. Аркас (1852–1909) та інші бачили Сулиму гетьманом нереєстрових козаків. Цієї ж думки дотримуються і сучасні історики В. О. Щербак та Ю. А. Мицик. Відомий історик Д. І. Яворницький (1855–1940) теж не напружував себе пошуками і засвідчив Сулиму гетьманом запорізьких козаків. Дехто з істориків іменує його просто «похідним» гетьманом. Як би там не було, але існують беззаперечні факти.

Листа до великого литовського гетьмана, князя Христофора Радзивілла, від 29 жовтня 1628 року Сулима підписав, як *гетьман усього Війська Запорізького* (в оригіналі: *hetman*,

ze wszystkim woyskiem J. K. M. Zaporozskim), [J. K. M.: Його Королівської Милості – прим. авт.] Сигізмунда III Вази, короля Польського і великого князя Литовського, короля Шведського, готів та венеців (таким був тоді повний титул короля), звертаючись у справі надання допомоги і підтримки Кримського хана Шагін-Гірея. Той лист містив прохання допомогти козацьким послам Захарію Остелецькому, Григорію Малькевичу і Кузьмі Капусті заручитися підтримкою короля на сеймі. Щодо обрання гетьмана на Запорізькій Січі, то один з пунктів Куруківської угоди зазначав, що старшого мав призначати лише польський уряд. Отже І. Сулима, як воєначальник, офіційно звертаючись до великого литовського гетьмана, підписувався військовим званням, на яке він мав законні підстави.

В січні 1629 року Сулима знову відрядив з Базавлуцької Січі посольство запорожців до короля Сигізмунда III з проханням про підтримку для здобуття престолу кримським ханом Шагін-Гіреєм, прихильним до козаків, тобто отримати дозвіл на новий похід в Крим. Польський уряд не наважувався на відкрите воєнне протистояння усій Оттоманській Порті, але дав запорожцям таємну згоду на підтримку Шагін-Гірея. Таким чином, польська влада «благословила» козацтво, штовхаючи їх на другий кримський похід, задалегідь зловтішаючись його наслідками. Крім того, уряд Речі Посполитої, незважаючи на постійні козацькі походи, що могли призвести до ускладнення польсько-турецьких відносин, був зацікавлений відвернути увагу запорожців від справ у волостях.

1628 рік – похід ескадри Т. Федоровича на Кафу.

1629 рік, травень – похід ескадри Т. Федоровича до Карасубазара і Сазополя.

1629 рік, травень – похід ескадри гетьмана І. Сулими на Стамбул, Варну, Кілію, Ізмаїл, Балчик і Сазополь.

Щоб нейтралізувати османський флот, запорожці, за погодженням з опальними Гіреями і спільно з донськими козаками, завдали ряд нищівних морських ударів по анатолійському, північно-причорноморському та кримському узбережжях Чорного моря. Спільними діями 29 травня 1629 року, 23-тисячне козацьке і 60-тисячне татарське війська рушили на Крим. Подолавши Перекоп, козаки захопили місто Карасубазар та ряд інших населених пунктів. Відбулася чотириденна битва, в ході якої перевага схилилася то на один бік, то на інший. У вирішальний момент союзники, які підтримували Шагін-Гірея, залишили поле бою і відійшли. Розлючені козаки вбили Мехмета III Гірея і табором ледве пробилися до Дніпра.

Слід зауважити, що козацькими гетьманами не завжди були гонорові шляхтичі, а й татарин. Документи королівського суду від 1647 року називають його татариним з Криму Усаном або Хасаном, який під час польсько-московської війни в 1618 році став козаком і прийняв православ'я під ім'ям Тараса Федоровича. Він швидко здобув славу серед козацтва і став відомим воєначальником козацьких загонів, найманих австрійським імператором. Досвід, який він набув під час воєнних виправ, знадобився йому на Запорозжжі. Щодо етнічного складу козацької старшини, то окрім поляків та українців, яких було найбільше, були татари Кочубеї, німці Сулими, православні євреї Герцики, Марковичі, валахи Танські, серби Милорадовичі, навіть шотландці, серед них відомий Камерон на прізвисько Максим Кривоніс та інші.

Наприкінці 1629 року на східноукраїнську територію, головним чином, в Київське воєводство знову було введено загопи кварцяного війська, які повернулися з польсько-шведської війни і заходилися наводили лад. Кварцяне військо водночас було тією каральною силою, яка негайно приходила на підмогу польським магнатам для придушення усіляких народних виступів. Тому на Придніпров'ї з новою силою вибухнуло повстання Тараса Федоровича.

У квітні 1630 року запорожці на чолі з гетьманом Т. Федоровичем рушили з Січі на волость. Їхнє військо налічувало близько 10 тис. козаків піших та кінних і вони везли з

собою гармати. Трясило звернувся до українського народу з універсалом, закликаючи його повстати проти польських поневолювачів і вигнати жовнірів. До запорізького війська, що рушило в напрямку Черкас, приєднувалися селяни, міщани і козаки з різних східноукраїнських міст. Звістка про те, що повстанці незабаром підйдуть до Бара, головного штабу коронного гетьмана Конецпольського, змусили його поквапитися з підготовкою до походу. Він рушив на Переяслав, але не наважився наступати. Тоді Т. Федорович вдарив по табору коронного війська і почалася люта різанина, у якій кожна з сторін втратила до 2 тис. вояків. Козаки захопили гармати та іншу зброю і відійшли до Переяслава. За словами єпископа Пясецького, під Переяславом полягло жовнірів і шляхти набагато більше, «ніж за всю останню польсько-шведську війну». Тарас Трясило з 10 тис. козаків, які хотіли продовжити боротьбу, подався на Запоріжжя.

На початку червня 1630 року між козацькою старшиною і С. Конецпольським було укладено угоду. Польський уряд погодилися збільшити реєстр до 8 тис. козаків. Реєстровці зобов'язалися утримувати на Запоріжжі залого в 2 тис. шабель, а також негайно повернути гармати, захоплені у коронного війська, звільнити полонених і за першою вимогою короля вирушити на оборону Речі Посполитої. Умови договору першим порушив С. Конецпольський, оголосивши, що Переяславська угода недійсна, а козаки мають виконувати умови, ухвалені біля Куруківського озера, згідно яким реєстр обмежили до 6 тис. козаків.

Відчуваючи, що повстання неминуче, на початку 1631 року, за наказом Конецпольського, розквартирували кварцяне військо у Києві, Ніжині, Бикові, Березані, Носівці та в інших містечках. І, як наслідок, спалахнуло повстання в Канівському та Черкаському староставах. До Т. Трясила і запорожців зверталися люди з волостей з проханням «оборонити їх від ляхів», вони прагнули вигнати жовнірів і визволити українські землі від польської шляхти. Проте Трясило не мав змоги допомогти, тому що між козаками реєстровими і нереєстровими виникла ворожнеча, тож козаки мусили повертатися на Січ. В цей час Іван Сулима повернувся на Січ і продовжував брати участь у морських походах на Чорне море. В наступні роки він з запорожцями не раз, як писав літописець Самійло Величко, «окурював мушкетним димом царградські стіни», штурмував Кілію, Варну, Ізмаїл, Балчик та інші турецькі міста на Чорноморському узбережжі. Доки Іван Сулима тримав гетьманську булаву, козаки отримували лише перемоги, жодної поразки не було, бо завдяки кмітливості і винахідливості, йому разом з військом вдавалося проникати кризь будь-які водні шляхи і перешкоди.

У квітні 1632 року помер король Сигізмунд III Ваза. Протягом 45 років його правління Річ Посполита вела безперервні війни проти Швеції (1600–1611, 1617–1620, 1621–1629 рр.), де він домагався королівської корони; проти Османської імперії (1617, 1620–1621 рр.), проти Московії (1609–1618 рр.), де також сподівався дістати царську корону. Крім внутрішніх ускладнень, спричинених його фанатичним ставленням до іновірців, народ підбурювали зсередини козацькі повстання К. Косинського, С. Наливайка, Т. Федоровича. Отже, коли почалася звична процедура боротьби за кандидатуру нового короля, московський уряд вирішив скористатися з цього, щоб повернути відібрані Польщею землі і для цього намагався забезпечити собі підтримку з боку запорізького козацтва.

Влітку московське військо рушило на Смоленськ та Чернігів. Московсько-польська війна (1632–1634 рр.) закінчилася перемогою Речі Посполитої, бойові дії проти московської армії велися значною мірою силами козаків. Припинення агресії на східних рубежах зумовлювалося зростаючою загрозою для Речі Посполитої з боку Османської імперії. Турецький султан Мурад IV вимагав від короля Владислава IV повного знищення українського козацтва, яке стояло на перешкоді втілення в життя його планів. Під тиском Османської імперії і Кримського ханства, Річ Посполита посилила тиск на козацтво, яке сильно потрясло могутню імперію морськими походами.

1630 рік – похід флотилії гетьмана І. Сулими до болгарського узбережжя. Штурм Керчі, Небола, Айсереса і Сінопа.

1632 рік – похід флотилії гетьмана І. Сулими в Азовське море і штурм Азова.

1633 рік – похід флотилії гетьмана І. Сулими в Азовське море і в гирло Дунаю.

1633–1635 рр. – походи флотилії гетьмана І. Сулими в турецькі володіння.

1635 рік – п'ять походів флотилії гетьмана І. Сулими в гирло Дунаю і Босфору, штурм польської фортеці Кодак на Дніпрі.

1635 рік, серпень – битва ескадри полковника К. Вовка з шведським флотом в Балтійському морі.

В 1633 році Сулима водив козаків на Чорне море, штурмував Кілію, Ізмаїл. Запорожці під проводом Івана Сулими, спільно з донськими козаками, здійснили свій знаменитий похід в Азовське море і взяли штурмом турецьку фортецю Азов в гирлі Дону. Нікому з козацьких флотоводців до того часу не вдавалося взяти твердиню Азов. Поразка Азова послабила позиції Османської імперії на південних українських землях, а козацтво одночасно зіграло позитивну роль у налагодженні відносин між Запоріжжям та Кримом. Після укладення миру з Московією, польські магнати вдалися до нових репресій щодо козаків.

Сейм, скликаний в лютому 1635 року у Варшаві, ухвалив рішення про розміщення кварцяного війська на українських землях Подніпров'я і обмеження реєстру до 7 тис. козаків. Король відкрито заявив, що збільшення реєстру можливе лише під час війни, тобто тоді, коли козаки потрібні Речі Посполитій, як захисний мур у боротьбі з ворогом. Для утримання козаків у покорі ухвалили: кожний хто візьме участь у скликанні «чорної» ради (без дозволу старшини), підлягав не тільки вилученню з реєстру, а й смертній карі. Сейм підтвердив усі попередні ухвали про заборону, під загрозою найсуворіших покарань втечі на Запоріжжя і перевезення туди зброї, провізії тощо.

В середині квітня 1635 року запорожці на чолі з гетьманом Сулимою, при підтримці донських козаків, серед яких був і Т. Федорович, разом штурмували Керч. Львівський літопис свідчить, що 1635 року «козаки п'ять разів ходили на море» в гирло Дунаю і Босфору і водив їх хоробрий Іван Сулима. Фактично козаки контролювали Чорне море, виконуючи важливе історичне завдання. Морські походи запорожців сковували турецько-татарську експансію не лише на українські землі, а й на всю Західну Європу і значно ослаблювали могутню Османську імперію. Підписуючи мир з Османською імперією, яка обіцяла припинити набіги кримських татар, Річ Посполита, в свою чергу, зобов'язалася приборкати запорізьких козаків, а саме – вигнати їх з дніпровських островів і не допускати походів по Дніпру на Чорне море.

З цією метою за наказом уряду Речі Посполитої на Дніпрі було збудовано могутню фортецю Кодак, яка перетинала шлях втікачам на Запорізьку Січ. Але ні міцність фортечних мурів, ні кількість польського гарнізону та сила артилерії недопомогли встояти перед умінням та відвагою гетьмана І. Сулими, війська якого захопили новітню, спроектовану заморськими інженерами фортецю. Прикро, що в історії України Івану Сулимі відвели роль лише, як руйнівника сумнозвісної фортеці. Встановлюючи історичну справедливість слід зауважити, що І. Сулима не руйнував, а захопив фортецю Кодак, бо зруйнувати її було неможливо. А зруйнували фортецю Кодак російські війська під час російсько-турецької війни в 1711 році за умовами Прутського миру.

Іван Михайлович Сулима, гетьман Війська Запорізького його королівської милості, приклад виняткової мужності і уособлення волелюбного духу, легендарна особистість героїчного епосу козацької доби був зраджений своїми ж козаками і привселюдно страчений у Варшаві. За свідченням великого литовського канцлера, князя Альбрехта Станіслава Радзивілла, який знав особисто І. Сулиму і мав з ним щирі, дружні стосунки, написав у своїх «Спогадах»: «Сумним видовищем виднілося це. Як змінюється фортуна:

цей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию ворогові і рука ворожа його не торкнулася, – тепер мусив протягти шию катові... король хотів козаків у теперішній експедиції пруській використати». Якщо так, то це ще раз доводить, що не було ніякої козацької сваволі у морських походах. Все це відбувалося з дозволу, можливо навіть таємного, самого короля Речі Посполитої чи принаймні, великого коронного гетьмана.

Дійсно, польський король Владислав IV намагався врятувати Сулиму, знаючи його, як визнаного воєнного генія і вірного королівського підданого, але сейм був незламним. Смертної кари вимагав турецький посол, присутній на сеймі у Варшаві, нагадуючи сенаторам про бойову готовність турецької 150-тисячної армії, що стояла під Адріанополем. Сам факт, що долю гетьмана Сулими вирішували на міждержавному рівні, свідчить про його виняткову політичну особистість. Але такий відважний лідер був зайвим в політичних іграх тогочасної Європи. Дбаючи про дотримання умов перемир'я з султаном, польський король Владислав IV вирішив відвернути козаків від походів на турецькі і татарські землі, перекинувши частину з них на Балтику, де зав'язувалися бойові дії зі шведами. Після чергового козацького повстання Я. Острянина, Д. Гуні та П. Бута (Павлюка) в 1637–1638 рр. Базавлуцьку Січ за наказом уряду Речі Посполитої зруйнували, але козаки не припиняли ані повстань, ані морських походів.

1637 рік – похід ескадри отамана К. Бурляя до турецького узбережжя.

1638 рік, травень – похід ескадри полковника К. Бурляя з Дону на Керч і Кафу.

1640 рік, липень – похід ескадри полковника К. Бурляя з Дону на Темрюк.

1644 рік, жовтень – похід ескадри полковника Івана Сулими з Дону на Азов і Керч. В 1658 році він згадується переяславським наказним полковником гетьмана І. Виговського.

1645 рік, 20 квітня – похід ескадри полковника К. Бурляя з Дону на Темрюк.

1645 рік, 20 квітня – похід ескадри полковника Івана Сулими з Дону на Азов і Керч.

1646 рік, 24 серпня – похід ескадри полковника Івана Сулими до Верхніх Берд і Казанрога.

З Микитинською Січчю пов'язані події визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, який оголосив козацьку державу Війська Запорізького Окраїну (Україну), паралельно домагаючись затвердити у польського короля удільне Велике князівство Руське у складі Речі Посполитої. З появою нового гетьмана, який взяв курс на Московське царство, припинилися морські походи козаків. Після підписання Білоцерківського договору в 1651 році, на вимогу польського уряду, в 1652 році Микитинську Січ перенесли на острів Чортотлик.

З 1654 року, відколи було підписано договір Війська Запорізького з Московським царством, козацький реєстр вже затверджував московський цар і він сягав 60 тис. шабель. Після поділу українських земель між Московією та Річчю Посполитою реєстр лівобережного козацтва становив 20 тис. шабель, а на Правобережжі, яке опинилося під юрисдикцією Речі Посполитої, його взагалі не формували. Московському царю руками Б. Хмельницького вдалося зробити те, чого не вдавалося зробити Речі Посполитій протягом двох століть – приборкати непокірне козацтво. Б. Хмельницький вів активну дипломатичну та військову діяльність (1648–1657 рр.), намагаючись утвердити спадкову владу в удільному, незалежному князівстві, але під чиїм протекторатом, так і не визначився. Цей період в історії України прийнято називати руїною, що відповідало прямому значенню цього слова. Активна підтримка гетьманом Іваном Виговським (1657–1859 рр.) Гадяцького договору та втілення ідеї створення Великого князівства Руського разом з Великим князівством Литовським у федеральному складі Речі Посполитої потерпіли повний крах.

Воєнні походи через українські землі, названі Гетьманщиною, руйнували її, багато людей гинули в боях. Протягом всього свого існування Гетьманщина фактично охоплювала лише частину України – Лівобережжя. Поряд з нею жили своїм окремим

життям Слобожанщина, Запоріжжя, Правобережжя та Закарпаття. *Чортомлицька Січ* відкрито протистояла уряду Гетьманщини. З обранням гетьмана Івана Мазепи в 1687 році були підписані нові Коломацькі статті, згідно з якими Україна не сміла порушувати Вічний мир з Річчю Посполитою і повинна була підтримувати добросусідські відносини з Кримом, поступово втягуючись у політику Московії, як її власна територія. Іншими словами Україні заборонялося вести будь-які дипломатичні відносини з іншими державами. Окрім того, вона мусила давати людей не лише для воєнних виправ, але й для кораблебудування, риття окопів тощо.

На тлі зовнішніх воєн зростало соціальне та економічне невдоволення. Селяни тікали на Запоріжжя або на Слобожанщину. Гетьман Мазепа вживав заходів, щоб заспокоїти народ: було встановлено, як норму, дводенну панщину; для будування фортець виряджали не селян, а козаків, але цього було замало. Ще більше місце у внутрішній політиці займала опозиція різних груп старшин, яким заборонялося втручатися у справи управління. Невдалі Кримські походи 1687 та 1689 років розпалювали ще більше почуття невдоволення політикою Івана Мазепи, який вів небезпечну політичну гру, балансує між трьома державами.

Після втечі гетьмана І. Мазепи напередодні Полтавської битви, Чортомлицьку Січ зруйнували московські війська, а козаки заснували *Кам'янську Січ*. Але після того, як цар Петро I в 1711 році наказав гетьману І. Скоропадському зруйнувати і цю Січ, козаки відступили у придунайські степи в межі володінь Кримського ханства і з дозволу хана заснували *Олешківську Січ*. Ця Січ проіснувала 19 років, за цей час виросло нове покоління козаків, яке вважало Крим своєю батьківщиною.

Чимало лиха завдавали українським землям кримські татари та, попри все, майже всі гетьмани Війська Запорізького підтримували їх у воєнних виправах і самі зверталися до них по допомогу. Старовинний рід татарських ханів Гіреїв підтримували: М. Дорошенко (1623–1625 рр.), І. Сулима (1628; 1635 рр.), Б. Хмельницький (1648–1657 рр.), Ю. Хмельницький (1657; 1677; 1685), І. Виговський (1657–1659 рр.), ханські гетьмани: П. Дорошенко (1665–1676 рр.), П. Суховій (1668–1669 рр.), Теодор Сулима (1684–1685 рр.), Петрик Сулима (1692–1712 рр.) та інші. Татари намагалися створити незалежне від Османської імперії, Кримське ханство, а козаки вибороти незалежну державу Україну і в цьому вони були єдині, допомагаючи один одному.

З плином часу залишилися в минулому набіги і взаємні конфлікти. На Побужжі, уздовж річок Ягорлик і Кодима, постали ханські слободи, заселені українцями: Балта, Голта, Палієве озеро, Перелети. Кримське ханство нікому не відмовляло в притулку, ані емігрантам-мазепівцям в Олешках разом з запорожцями, ані переселенцям з Лівобережжя та Правобережжя. Одночасно заселенню запорожцями межиріччя Південного Бугу, Дністра і Дунаю сприяла політика Османської імперії щодо цих територій. Статус Війська Запорізького Низового було остаточно визначено в Османській імперії. За участь у воєнних виправах кримських ханів запорожцям обіцяли невтручання в їхні внутрішні справи, дарували податкові пільги та право займатися традиційними ремеслами на всій території Кримського ханства. Турецький султан Мехмед IV надав незалежність Ханській Україні (нині територія Придністров'я) в 1665 році, затвердивши першим ханським гетьманом Петра Дорошенка, але українці не змогли скористатися цим.

Після смерті Петра I в 1725 році, російський уряд змінив своє ставлення до козацтва. В травні 1728 року Олешківська Січ була зруйнована представниками проросійської партії, тому частина козаків знову повернулася на колишнє місце *Кам'янської Січі*. Так завершився офіційний кримський період запорізької історії. А неофіційний період продовжувався, бо козаки продовжували нести службу на освоєних територіях Ханської України.

В серпні 1733 року Війську Запорізькому Низовому нарешті пробачили всі його «провини» та дозволили повернутися під російську протекцію. 31 березня 1734 року –

день остаточного виходу Війська Запорізького Низового з кримського підданства, після чого відродилася остання – *Підпільненська (Нова) Січ*, запорожці якої на початку квітня присягнули на вірність Російській імперії. Оскільки Запорізька Січ, як козацька військова республіка, чітко визначених кордонів не мала нарешті було визначено її територію і називалася вона «Вольності Війська Запорізького Низового» у складі Російської імперії. Проте за період правління гетьмана К. Розумовського частину «Вольностей» запорожців заселили втікачами з Сербії, а відмежовані землі назвали Новою Сербією.

В 1775 році за ініціативою Новоросійського генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна та наказом імператриці Катерини II Запорізьку Січ було зруйновано назавжди. Запорожцям довелося відновлювати свій традиційний спосіб життя в очаківських степах між Дністром і Дунаєм; їх знову прийняла в підданство Османська імперія в 1777 році. Імператриця Катерина II, щоб догодити своєму фавориту Г. О. Потьомкіну, в 1778 році затвердила новостворене «Військо вірних козаків Чорноморських» і надала улюбленцю титул великого гетьмана усіх козацьких військ. Пізніше військо перейменували в Чорноморське. В 1781 році за новою реформою колишню Гетьманщину (Лівобережжя) поділили на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. В результаті воєн з Османською імперією Росія здобула вихід до Чорного моря. Внаслідок поділу Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 рр.) до Російської імперії приєднали Правобережну Україну, Білорусь, Литву і Курляндію.

Після укладення Айналі-Новакської конвенції в 1779 році, Османська імперія почала переселення запорожців, які опинилися під її протекцією, за Дунай. В 1783 році склав свої повноваження останній Кримський хан Шагін-Гірей і Кримське ханство увійшло до складу Російської імперії. Для турецького султана, позбавленого татарської воєнної сили, запорожці були вагомим альтернативним, тому їм дозволили заснувати *Задунайську Січ* на правому березі Дунаю і Чорноморського узбережжя на території земель Добруджі (тепер територія Румунії). Під час російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) задунайські запорожці та козаки-чорноморці брали участь у воєнних діях по різні боки. В 1784 році російський уряд скасував козацький устрій в Лівобережній Україні (яка носила назву Малоросія), замість 10 козацьких полків утворилися 10 карабінерських, по 6 ескадронів у кожному. Карабінерські полки в Малоросії зберігали багато рис старої козацької організації. В 1788 році полки поділили таким чином: Глухівський, Київський, Ніжинський, Стародубський, Чернігівський залишені як важкокінні, а Лубенський, Переяславський та інші стали легкокінними. Козацька старшина посідала панівне становище в українському суспільстві до кінця XVIII ст., а потім увійшла до складу російського дворянства.

Постійна міграція населення до Задунайської Січі непокоїла російський уряд. Напередодні нової російсько-турецької війни в 1828 році царський уряд посилив агітацію серед запорожців, на яку піддався кошовий отаман Йосип Гладкий. Півтори тисячі запорожців втекли разом з Й. Гладким і приєдналися до російського війська та віддали грамоти і клейноди, даровані султаном. За зраду Задунайську Січ турки зруйнували, а хто залишився там вирізали. Зазнало погромів українське населення Добруджі, яке жило під захистом Задунайської Січі. Проте, незважаючи на терор, частина козаків залишилася на службі у турецького султана. Їх нащадки і досі живуть в Добруджі. Чорноморське козацтво отримало статус автономії, великий край без кріпацтва – Кубань, але то вже інша історія. Закінчилася доба запорізького козацтва, яке знищили, одночасно закінчилося існування Ханської України у складі Кримського ханства, що так само ліквідували і приєднали до Росії. Починався період нової держави – Російської імперії, яка поглине ще не одну державу і не один народ.

Джерела та література

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
2. Баранович А. Украина накануне освободительной войны. – М.: Мысль, 1959.
3. Величко С. В. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 42, 195, 197, 206, 282, 308, 455.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11-ти т. – Т. VIII. Роки 1626–1650. – К.: Наук. думка, 1995. – 856 с.
6. Документы российских архивов по истории Украины. Документы к истории запорожского казачества 1613–1620 гг. – Т. 1. – Львов, 1998. – 442 с.
7. Історія України-Русі / Аркас. М. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с.
8. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – 59 с. + 24 с.
9. Куліш П. Україна. Од початку України до батька Хмельницького. – К., 1843.
10. Лебединцев А. Г. Ханская Украина // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1913. – Т. XXXI. – С. 1–22.
11. Мамчак М. Україна: шлях до моря. – Снятин, 2007.
12. Маркевич Н. А. История Малороссии. – М., 1842.
13. Мільчев В. І. Військо запорозьке під кримською протекцією. Історичні українські козацькі нариси. – Т. 2. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2006.
14. Оглоблін О. Петрик, Ханський гетьман України // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – № 89 – 1930. – С. 40–63.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992. – 588 с.
16. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735–1739 роках // Київська старовина. – 2000. – № 1.
17. Рукопись Жолкевского / Изданная Павлом Мухановым. – М., 1835.
18. Сас П. Петро Сагайдачний-Конашевич // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1993. – С. 239–246.
19. Сокульський А. Л. Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ: Січ, 1995.
20. Сулима Л. М. Сулими: спадщина предків. – Т. I. – К.: Фенікс, 2013. – 312 с.
21. Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва / Недяк В. В. – К.: Емма, 2004. – 1216 с.
22. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – Львів: Світ, 1991. – С. 69.

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ : МІСТА І СЕЛА

Нагорна Г. М. (м. Запоріжжя)

Варто писати про наші села й міста ...

Серія бібліографічних покажчиків «Міста і села Запорізької області», підготована Запорізькою обласною універсальною бібліотекою вже в недалекому майбутньому допоможе авторам в написанні нової історії

*Варто писати про наші села й міста,
про наші вулиці, називати їх справжніми
іменами, щоб у людських серцях рідна земля
оживала, щоб чоловік, уперше потрапивши
на те, чи інше місце, безпохибно пізнав -
ось він, той край, про який читав.
В. Земляк*

В системі краєзнавчої діяльності Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки особливе місце займає складання бібліографічних посібників. Різні за типами, формою, тематикою, ретроспективною і глибиною подання документів, вони орієнтують користувачів в інформаційному просторі та зацікавлюють у пошуках нової бібліографічної інформації про історію, культуру та традиції свого рідного краю, видатних діячів минулих часів та сьогодення, неповторну природу такої рідної частинки степової України.

За структурою посібники-покажчики складаються з передмови від укладачів, історичної довідки, тематичних розділів та допоміжного іменного покажчика. Сам матеріал розміщено за систематичним принципом, література у розділах розташована або в алфавітному, а подекуди й в зворотньо-хронологічному порядку. Бібліографічна частина окремих розділів доповнено вступними статтями, які допомагають пошуковцю вірно зорієнтуватися в матеріалі, а самі описи за потреби супроводжуються анотаціями довідкового, фактографічного або пояснювального характеру.

При вивченні запитів споживачів краєзнавчої інформації, аналіз свідчить про бібліографічну незабезпеченість такої важливої проблеми, як вивчення всіх напрямків життєдіяльності окремих районів нашої області. Саме тому у співробітників обласної бібліотеки і виник задум започаткувати нову серію бібліографічних покажчиків – «Міста і села Запорізької області».

В 70-х роках минулого століття під керівництвом відомого історика, державного і громадського діяча, що багато років очолював Національну спілку краєзнавців України, академіка Петра Тимофійовича Тронька в Україні було підготовано та видано 26-томну «Історію міст і сіл Української СРСР», якому в 1976 році було присуджено Державну премію СРСР в галузі науки.

Під керівництвом П. Т. Тронька, що очолив Головну редакційну колегію, об'єдналось понад 100 тисяч авторів, наукових рецензентів, консультантів, бібліографів, редакторів, ілюстраторів, архівістів, простих ентузіастів-краєзнавців, що доклали чимало зусиль для

підготовки видання. Результатом багаторічної кропіткої праці колективу стала поява «Історії міст і сіл...», яка і до тепер є найповнішим літописом населених пунктів України та не має аналогів у світі. Поява такого потужного видання засвідчила високий фаховий рівень регіоналістики в країні та започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії, стимулювала розвиток краєзнавчого руху по всій країні, зокрема і в Запорізькій області.

Світлана Яківна Вільчек

Валентина Іванівна Жук

Людмила Іванівна Удовиченко

Активну участь у підготовці видання брали і співробітники Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки – завідувача бібліографічним відділом С. Я. Вільчек, бібліограф Л. І. Удовиченко, редактор В. І. Жук, внесок яких було відзначено Грамотами Міністерства культури УРСР і облвиконкому.

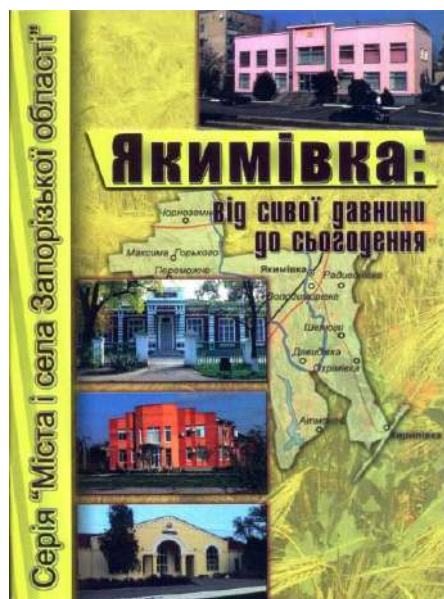
Але плин часу є невинним і вже сьогодні ми живемо в умовах розбудови нової, незалежної України, коли головними стають процеси пробудження національної та духовної свідомості. Особливого значення набуває історико-культурна спадщина українського народу, вільна від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань.

Сучасні процеси в історії і житті нашої країни зумовлюють необхідність видання нової «Історії міст і сіл України», де гідне місце посяде том «Запорізька область». Підготовлена протягом багатьох років Запорізькою обласною універсальною бібліотекою серія бібліографічних покажчиків вже в недалекому майбутньому допоможе авторам в написанні нової історії.

Отже, складені бібліографами покажчики з історії міст та сіл області, мають за мету систематизувати наявний масив літературних джерел з вказаної теми. Саме тому до цієї кропіткої роботи залучено також й істориків, працівників музеїв, органів місцевої влади, які виступають в якості консультантів, що сприяє підвищенню фахової цінності видань. Під час їх підготовки використовуються історичні, енциклопедичні, економічні, етнографічні, статистичні джерела, періодичні та електронні видання.

Бібліографічні покажчики Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки із серії «Міста і села Запорізької області»

Якимівка: від сивої давнини до сьогодення (1833–2008) : бібліогр. покажчик / уклад. І. Шершньова; КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя : [б. в.], 2008. – 60 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 1).

Випуском посібника «Якимівка: від сивої давнини до сьогодення», бібліотека започаткувала серію «Міста і села Запорізької області». В покажчику зібрані матеріали про історичне минуле та сьогодення цього населеного пункту, про його пам'ятні місця, перших поселенців та видатних уродженців краю. Доповнює покажчик стаття директора Якимівського районного історико-краєзнавчого музею В. М. Гнедашева.

Медове місто: до 225-річчя м. Мелітополя : бібліогр. покажчик / уклад. Г. Нагорна, І. Шершньова; КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – 156с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 2).

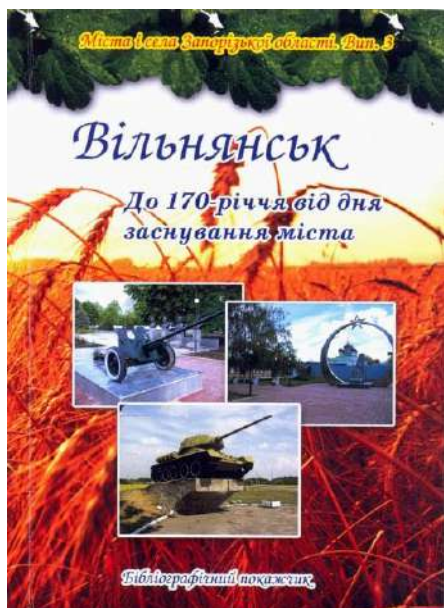
Другий випуск покажчика цієї серії «Медове місто» присвячений історії Мелітополя, одного з найкрасивіших і найбільших за чисельністю міст області, батьківщини багатьох талановитих, самовідданих, працелюбних людей, які вписали яскраві сторінки в його біографію. У виданні систематизовано значний масив літературних джерел з історії міста.

Наполеглива праця та злагода його мешканців, різних за національною приналежністю, але єдиних за своїм українським духом, дає великий економічний і культурний потенціал місту, яке гідно продовжує багатосотрічну свою історію.

Вільнянськ: до 170-річчя від дня заснування міста : бібліогр. покажчик / уклад. І. Шершньова; КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 108 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 3).

Місто Вільнянськ (до 1935 року – Софіївка), розташоване всього за 25 км від Запоріжжя і таке зручне географічне положення та відмінні природні умови посприяли тому, що люди з'явились тут давно і залишили по собі багато пам'яток матеріальної культури. Вміщені до покажчика джерела розповідають про історію цієї землі, найбільші промислові підприємства міста, культуру й освіту, історичні пам'ятки та відомих людей.

Кам'янка Дніпровська: до 225-річчя від дня заснування міста : бібліогр. покажчик / уклад. Г. Нагорна; КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя : АА Тандем, 2011. – 75 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 4).

Занурюючись в глиби невідомої історії археологи час від час роблять сенсаційні відкриття, знаходячи давно забуті людьми, загублені міста... Так відбулось і з Неаполем («Новим містом») – столицею пізніх скіфів,

назва якої зустрічається в працях давньогрецького географа Страбона. Історики не могли зрозуміти: чи могло взагалі існувати місто у скіфів, народу кочового? Та невдовзі Неаполь все ж таки було знайдено у Криму. Але якщо у скіфів було «нове місто», отже десь повинно бути і «старе». І археологи все ж таки віднайшли його – на території нинішньої Кам'янки-Дніпровської!

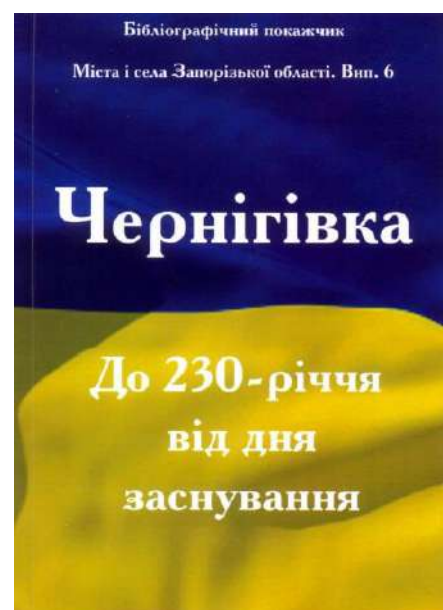
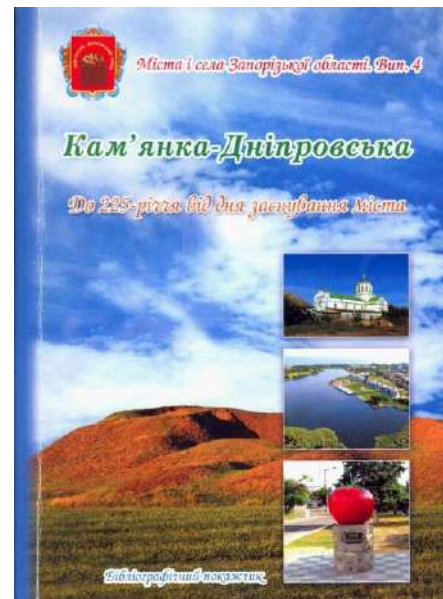
Як виявилось, у V ст. до н. е. на лівому березі Дніпра виникло скіфське укріплене поселення, яке було металургійним і торговельним центром Степової Скіфії. Повернена із двохтисячолітнього забуття, столиця скіфів відома сьогодні всьому світу під назвою «Кам'янське городище на Дніпрі». Про його історичне минуле та сучасне життя розповідає бібліографічний покажчик, присвячений Кам'янці-Дніпровській.

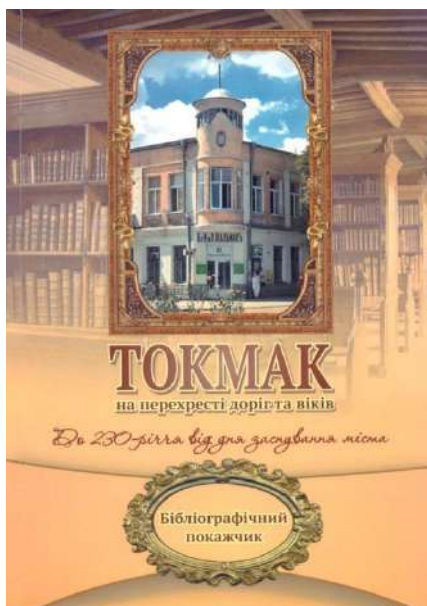
Пологи – столиця запорізької кераміки : бібліогр. покажчик / уклад. І. Шершньова / КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя : АА Тандем, 2012. – 172 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 5).

«Пологи... Рідне місто... Хай не належить воно до довгожителів, вік яких обчислюється тисячоліттями, – у пологівчан своя гордість і своя історія. Бо й за більше як за сто років вони встигли вписати до історії рідного краю чимало яскравих сторінок...» – такими словами розпочинає свою вступну статтю краєзнавець О. Смець у покажчику «Пологи – столиця запорізької кераміки» (видання 2012 р.). В ньому увазі читачів пропонується література, яка познайомить з історією міста, трудовими і бойовими звершеннями не одного покоління його мешканців, майстрами народного мистецтва, письменниками і композиторами, пам'ятками історії та культури.

Чернігівці – 230 : бібліогр. Покажчик / уклад. Н. Романив / КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Токмак, Трибуна, 2014. – 116 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 6).

Відомості про селище міського типу Чернігівка містяться у багатьох джерелах, які зібрано та систематизовано в бібліографічному покажчику, який було видано завдяки патріоту і меценату, директору СТОВ «Токмачани» А. В. Гогунському та кандидату історичних наук, директору приватного музею «Менонітська садиба» М. М. Єременку. Відомі дослідники рідного краю доводять, що саме на прикладах з історії, культури та традицій, починаючи з родини і закінчуючи громадою села чи міста, можна виховати справжніх патріотів своєї Батьківщини. Тільки пізнаючи і переосмислюючи витoki та минуле історії і

культури свого народу та країни, можна зрозуміти сьогодення та уявити, яким буде майбутнє. Крім бібліографічної частини у покажчику є вступні статті до окремих розділів, а також іменний покажчик.

Токмак на перехресті доріг та віків: до 230 – річчя від дня заснування міста : бібліогр. покажчик / уклад. Г. Нагорна, І. Шершньова / КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя : Кругозір, 2015. – 192 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 7.).

У 2016 році в Регіональному конкурсі на краще методичне та бібліографічне видання Півдня України, який проводиться один раз на два роки у м. Одеса, бібліографічний покажчик «Токмак на перехресті доріг та віків» зайняв призове перше місце.

Токмак є великим промисловим та культурним центром області. Великий внесок в його розвиток внесли німецькі переселенці, які заснували тут свої колонії чисельністю понад 20 тисяч чоловік, які мешкали на території всього Токмацького району. Того часу саме ці колоністи відігравали значну роль у перетворенні Північної Таврії в житницю Російської імперії.

Гуляйполе – столиця Запорізьких степів : бібліогр. покажчик / уклад. Г. Нагорна, І. Шершньова, Н. Романів, І. Макеєва / КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя: [б. в.], 2016. – 192 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 8).

Гуляй-Поле займає особливе місце в історії нашого краю, яке стало першим волосним центром на території нинішньої Запорізької області, а в 30-х – 50-х роках дев'ятого століття було більшим і красивішим за повітове місто Олександрівськ. Туди навіть хотіли перенести центр повіту. За ініціативи члена училищної ради Олександрівського повіту барона М. О. Корфа у 1868 р. тут відкрилася перша земська школа, у 1895 – перша України публічна безкоштовна бібліотека – читальня. Також це місто відоме далеко за межами і завдяки такому непересічному явищу в історії України, яке отримало назву «махновщина».

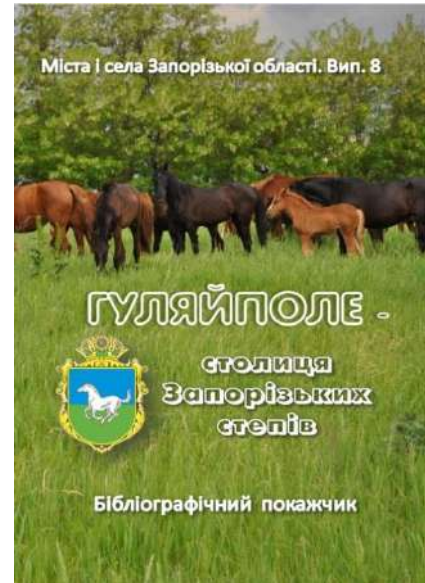
Земля слава, Орхівська : бібліогр. покажчик / уклад. Г. Нагорна, І. Шершньова / КЗ «ЗОУНБ ім. О. М. Горького» ЗОР. – Запоріжжя: [б. в.], 2016. – 115 с. – (Міста і села Запорізької області; Вип. 9).

Дев'ятий випуск серії «Земля слава, Орхівська», з цікавою вступною статтю почесного журналіста України Т. Курочкіної, присвячено місту, історія якого сягає своїм корінням у глибину віків. Орхів отримав статус міста першим на території нинішньої Запорізької області (1801 р.), а вже у 1804 році став центром Мелітопольського

повіту Таврійської губернії.

Згідно історичних документів саме через нього повинна була пройти Лозово – Севастопольська залізниця ще в 70-ті роки XIX ст., але так трапилося, що вона обійшла його стороною. Пожежі 1842 і 1844-х років знищили половину міста, його населення зменшилось вдвоє.

Повітові установи були переведені у Великий Токмак, а звідти до Мелітополя. Оріхів став заштатним містом новоствореного Бердянського повіту, але час показав, що які б природні, політичні, соціально-економічні, кризові, демографічні зміни не відбувалися в різні часи в нашій країні, Оріхів зберіг свій потенціал і сьогодні бурхливо розвивається.

Що ж, робота колективу краєзнавчого відділу продовжується – напрацьовано матеріал для покажчика, присвяченого місту Бердянську.

Бібліотека висловлює щиру подяку за надання окремих матеріалів та уточнення фактів і подій місцевим історикам, краєзнавцям, журналістам, вчителям, працівникам музеїв, бібліотек.

ЗАПОРІЖЖЯ – ТИСЯЧОЛІТНЄ МІСТО ЗА ПОРОГАМИ

Василенко С. В. (м. Запоріжжя)

«Хортицький лабіринт»

Грантовий проект запорізьких краєзнавців – переможець у конкурсі соціальних проектів «Ми – це місто»

Хортицький лабіринт – зберігач нашої історії! Протягом тисячоліть острів Хортиця, мабуть, був найбільш відвертим літописцем нашої історії, оскільки особливістю Національного історико-культурного заповідника «Хортиця» є багатшаровість та різноплановість культурної спадщини: він охоплює не конкретний період нашої історії, він зберігає історію з первісних часів, та готовий її розповісти тим, хто вміє слухати та спостерігати.

Острів Хортиця є своєрідним зберігачем нашої історії. В той же час простежується нерозривний зв'язок історії та природи острова, як дві половинки однієї медалі. Існує думка, що сакральність острова надала саме його природа.

Для того, щоб показати цей зв'язок розроблений проект «Хортицький лабіринт». Його мета – висвітлення на північно-західній території острова історичних місць та природних об'єктів у поєднанні з мальовничими алеями, кожна з яких відрізнялась видовим складом дерев та чагарників.

Перемога проекту «Хортицький лабіринт» Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, який був задуманий та реалізований під керівництвом Сергія Василенка, в конкурсі соціальних проектів «Ми – це місто» (ПАО «Запоріжсталь»), сприяла створенню на туристичній мапі Запоріжжя нового об'єкту зеленого туризму і стала початком таких необхідних природоохоронних заходів із захисту від подальшої руйнації одного з унікальних куточків острова Хортиця.

Умовна схема-прототип «Хортицького лабіринту» (в розробці, вимагає доповнення повним переліком історичних та природних об'єктів)

В північно-західній частині острова, який знаходиться в самому серці міста Запоріжжя, дбайливими руками людини створено систему алеї: тамариксово-софорова, кленова, дубово-чубушнікова (жасминова), катальпова, дубова, липова. Завдяки своїй формі та перехресному розташуванню, ці алеї в системі можна розглядати саме як лабіринт, унікальність якого полягає у сполученні природної складової та археологічної, історичної, культурної спадщини від доби скіфів і аж до сучасності, які поєднані на одній території.

Для індустріального Запоріжжя одним із актуальних завдань є створення паркових зон, які б слугували і «легенями» нашого міста, і місцем, де городяни мали б змогу активно відпочивати з друзями та сім'єю. Саме на вирішення цього завдання направлені всі заходи проекту «Хортицький лабіринт», в якому задіяні десятки гектарів заповідної території Хортиці та вже існуючої системи паркових алеї-лабіринтів, об'єкти археологічної, історичної та культурної спадщини.

«Хортицький лабіринт» з висоти пташиного польоту

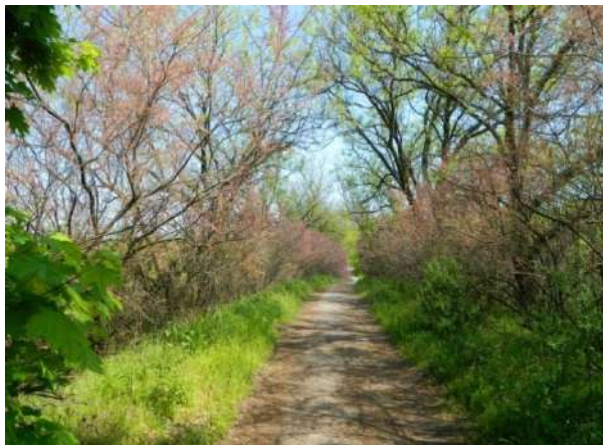
Організатором проекту «Хортицький лабіринт» виступила Запорізька обласна організація Національної спілки краєзнавців України, чиїми партнерами стали Національний заповідник «Хортиця» та комунальний заклад «Запорізький обласний центр туризму та краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради.

Проект «Хортицький лабіринт» ставив собі за мету популяризувати та поширювати знання про наш рідний запорозький край; сформувати у мешканців міста почуття патріотизму, відповідальності та любові до природних скарбів, шанобливе ставлення до культурної спадщини краю; поліпшити інфраструктуру та благоустрій міста, створивши додаткові зони відпочинку та новий популярний туристичний об'єкт і нові маршрути; підтримати та сприяти розвитку волонтерського руху в місті.

Система алей Хортицького лабіринту

Головна складова проекту «Хортицький лабіринт» є саме система алей, які були закладені на території сучасного Національного заповіднику «Хортиця» багато років тому. Через відсутність можливостей для належного догляду, колись стрункі алеї до нас дійшли в досить занедбаному стані: зарослі чагарниками, старі засохлі та понівечені частими пожежами дерева складають велику частину насаджень.

Серед дерев та чагарників Хортицького лабіринту є як характерні географічно для нашої місцини і такі, що історично росли на острові за часів козацтва, так і завезені в більш пізні часи та не характерні для нашої місцевості.

Сафорово-гребенщикова (тамариксова) алея

Дубова алея

Липова алея

Катальпова алея

Слід окремо підкреслити, що природні об'єкти лабіринту мають, так би мовити, історичний підтекст, який також розповідає і про історію нашого краю.

Наприклад, дуб звичайний: козаки, крім поширених у той час бузинових, у своєму використовували діловодстві і залізо-галові чорнила, для виготовлення яких необхідна речовина знаходиться в усіх частинах дуба та у галлах – наростах на деяких рослинах.

Дуб звичайний

Майже на всіх відомих картинах "Козак Мамай" є зображення дерева, здебільшого дуба. Під його розлогим гіллям козак відпочивав. У цьому випадку, як і у фольклорі, дуб символізує стійкість, міцність (українці кажуть: "міцний, як, дуб"). Він також постає уособленням багатирської сили, міцного здоров'я ("здоровий, як дуб"). У сучасній науці існує думка щодо наявності двох форм дубу – ранньої та пізньої.

Клен звичайний або гостролистий – *Acer platanoides*

Дуб – цар наших дібров. У нього, як і у всякого іншого справжнього царя, багато супутніх деревних і чагарникових порід. Одне з провідних місць у зеленій світі дуба займає клен гостролистий. Він не утворює чистих деревостанів, задовольняється підлеглим становищем.

КЛЕН! Чи не клен?..

Головна ознака клену - його плід: подвійна крилатка. Крила у різних видів сходяться під різним кутом.

- Клен гостролистий**
Звичне для нас листя. Крила плоду розходяться під тупим кутом.
- Клен татарський**
Листя не схоже на звичне для нас кленове, тому іноді його називають "клен-неклен".
- Клен ясенolistий**
Листя схоже на таке у ясеня. Батьківщина - Північна Америка.
- Клен несправжньо-платановий**
Він же явір. Листя схоже на платанове.
- Клен польовий**
Лопаті листя тупо заострені. Крилатки плоду горизонтальні.
- Платан західний**
Хоч і схожий листям на клен, але його плід - багатогорішок.
- Ясень звичайний**
Плід - крилатка. "Ясень ясеню - вовк".

Садовий жасмин звичайний (чубушник обыкновенный) – *Philadelphus coronaries*

Вірним супутником дубу в однойменній алеї виступає садовий жасмин. Латинська назва походить від грец. φίλεω (phileo) – любити і ἀδελφός (adelphos) – брат, вказує на тісно зближені супротивні пагони. Ще у минулі часи порожнисті пагони представників цього роду використовувалися для виготовлення чубуків курильних трубок, звідки

походить російська назва роду. За схожість ароматів його часто називають жасмином, який зазвичай у нас вирощуються в оранжереях або в кімнатних умовах..

Жасмин (лат. *Jasminum*, від перського ясемін) – рід вічнозелених чагарників із родини маслинові. З давніх часів жасмин вважається «королем квітів». Назва «жасмин» походить від перського слова «Ясмін», яке означає запашний квітка. Це також і перське жіноче ім'я.

Катальпа бігонієвидна – *Catalpa bignonioides*

На катальповій алеї знаходиться катальпа, вигин стовбура якої утворює форму трона. Відомо до восьми видів цього роду. природний ареал яких – Китай, Японія, Північна Америка, Вест-Індія. В Україну ці дерева потрапили в ході апробації до озеленення вулиць ще у XIX столітті.

Єдиною катальпою, що знаходиться в Україні під охороною, є ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Чортківська катальпа» (м. Чортків).

Барбарис звичайний – *Berberis vulgaris*

Характерний для козацької доби.

Ця назва походить від племені берберів – мешканців північної Африки. «Берберіс» в перекладі з арабської означає черепашка. На Україні за дуже кислі плоди народ називає барбарис кислицею, кислянкою або ще й північним лимоном.

Колись захоплювалися цією рослиною як гарним декоративним чагарником. Його залюбки саджали поміщики, зокрема у Франції, на садибах і у парках. Це викликало

селянські «барбарисові» бунти. Селяни стверджували, що цей диявольський чагарник заражає зернові культури згубною хворобою – іржею. Поміщики не вірили, що одна рослина може заражати іншу. Згодом, коли вчені стали користуватися мікроскопом, були відкриті мікроскопічні грибки, одна із стадій розвитку яких відбуваються на нижній стороні листя барбарису. Землероби вже давно помітили: де є барбарис, там злаки

пошкоджуються іржею. Варто знищити барбарис і зникає ця страшна хвороба. Ось чому недоцільно саджати барбарис поблизу полів. Разом з тим барбарис дуже корисна лікарська рослина.

Природні, археологічні, історичні та культурні об'єкти Хорт ицького лабіринту

Кам'яна закладка скіфської доби

Протягом багатьох тисячоліть острів Хортиця є найбільш правдивим літописцем історії нашого запорозького краю, який може розповісти не тільки про часи Київської Русі чи козацтва – а історію ще за тих часів, коли прадавнє людство на нашій землі тільки народжувалось.

Хортиця – своєрідний зберігач нашої історії, а її природа – першопричина виникнення сакрального ставлення до неї ще з прадавніх часів. Саме через це на території

острова науковці та дослідники знаходять велику кількість унікальних об'єктів археологічної та культурної спадщини. Мандруючі стежинами «Хортицького лабіринту» з алеї в алею, які просто неймовірним чином переплітаються і створюють лабіринт, здається, що потрапляєш в інші виміри та світи.

Про наявність тієї чи іншої культури на певній території можна дізнатись досліджуючи так званій «культурний шар» – сліди та речі, які залишили по собі наші предки. Відшукуючи їх ми намагаємося вловити взаємний зв'язок між ними, а дослідивши паралелі у розташуванні певних предметів, можемо зробити висновки про наявність пам'ятки історії чи археології.

Але не завжди ми можемо відтворити геологічні чи історичні події через неможливість віднайти залишки такого культурного шару. Зокрема, це стосується прадавніх часів первісних людей, бо майже неможливо із впевненістю підтвердити, що перші люди на Хортиці з'явилися саме в епоху неоліту, оскільки пам'ятки, які б достеменно вказували на це, відсутні.

Проте, непрямі докази говорять, що вони там все ж таки були. По-перше, в порожистій частині Дніпра відкрито багато зупинок кам'яного віку (Круглик, Осокорівка, зупинка Мира під Канівським), а острів – дуже зручний для ведення господарства, скелясті береги якого могли захистити від весняних паводків. По-друге, вздовж узбережжя, у розщілинах, між камінням та піском, було віднайдено кремнієві знаряддя праці, що свідчить про наявність у цьому місці зруйнованої історичної пам'ятки. Нажаль, і берегова смуга Хортиці за тисячоліття свого існування дуже змінилась: скелясті виходи північно-східної частини острова суттєво пошкоджено кам'яними розробками XIX-XX століть, а його ділянки з лісовою основою розмиті Дніпром, рівень води в якому був значно нижче, ніж зараз.

Проте є переконливі свідчення про те, що дуже часто сучасні балки Хортиці ставали притулком для наших предків. Культурний шар неоліту, віднайдений на острові, має залишки великих кострищ та місць, де мисливці вичиняли шкіри впольованих ними тварин. У південній частині острова, на кам'яному дні Дніпра в місці, де стикаються його обидва русла, дослідникам найчастіше зустрічаються знахідки палеонтологічної фауни, які теж можна віднести до цієї епохи: черепа турів, бивні слона, величезні кам'яні брили

з рожевого граніту. До слідів епохи бронзи на Хортиці можна віднести і відомі всім його курганні групи.

Козацьке кладовище

Імовірно місце поховання запорозьких козаків. Північний сектор «Хортицького лабіринту», де розташовані відразу два кладовища 18 століття, є досить популярними, але через недостатність інформації про ці об'єкти та низьку культуру, на місцях поховань, порушуючи протипожежну безпеку та режим заповідника, деякі відвідувачі розводять багаття, демонструючи зневагу до померлих за наш край.

Імовірне місце кладовища російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Редути – фортифікаційні укріплення доби російсько-турецької війни

Один з найцікавіших об'єктів лабіринту – укріплення, що раніше складались із земляних валів (єдине, що збереглось і дійшло до наших часів) та солдатських землянок і знаходились на відстані добового переходу один від одного. Під час війни в них розміщувались козаки, запорожці та регулярні частини російської армії. Редути слугували укриттям для армійських обозів з провіантом та боєприпасами.

«Дятлова кузня»

Дятлова кузня – справжня загадка живої природи: вчені досі не можуть дати відповідь на питання, чому «лісові ковалі» – дятли кожного року видовбують для гнізда нове дупло,

а однією і тією ж «кузнею» користуються роками і навіть десятиліттями, передаючи їх у спадок з покоління до покоління?

Такі знахідки – одні із найцікавіших у лабіринті на Хортиці, а спостереження за роботою трудівників у червоних шапочках викликає задоволення як у дорослих, так і у малечі.

«Дуб-кіборг»

Дуб із бетонним стовбуром, або ж як його прозвали «Дуб-кіборг» не випадково став одним із центральних об'єктів «Хортицького лабіринту». Саме він став одним з перших, чия нелегка доля стала поштовхом до створення «команди рятувальників» і всього природоохоронного проекту, який у співпраці з Національним заповідником «Хортиця» розробляє та запроваджує заходи із збереження української перлини – лісів Хортиці.

У далекому 2005 році дуб врятували члени команди проекту «Хортицький лабіринт» Сергій Василенко та Сергій Татаринцев спільно з Віктором Петровичем Саланіним – ідейним натхненником, головною рушійною силою «рятувальної операції» та Олексієм Казанцевим.

Дуб, один з найбільших на Хортиці, що постраждав через необачність чи «злі наміри» туристів, які люблять розпалювати вогнища на заповідних територіях Хортиці, завдяки небайдужості, вмінню та запровадженню нових технологій – вижив! Новий бетонний стовбур став своєрідним «кам'яним кістяком» на який спирається дуб-велетень.

Саме цей кістяк зняв головне навантаження на стовбур від розлогої крони дерева і дав шанс зазеленіти вже наступного, 2006 року. З того часу дерево щовесни вдячно зустрічає

Сергій Василенко та Віктор Саланін

Сергій Василенко та Олексій Казанцев

своїх рятівників могутньою зеленою хмарою листя та діточками-жолудями, які продовжують «зелений рід» Хортиці.

Реалізація проекту «Хортицький лабіринт»

У травні 2017 року команда «Хортицького лабіринту» (керівник проекту Сергій Василенко, арт-директор Сергій Татарінцев) прийняла участь і стала переможцем конкурсу соціальних проектів «Ми – це місто», який вже декілька років поспіль проводиться ПАТ «Запоріжсталь».

Грантові кошти, отримані на реалізацію проекту «Хортицький лабіринт», надали змогу:

- придбати необхідну техніку та засоби догляду за зеленими насадженнями лабіринту;
- розробити, замовити та встановити на території, яка знаходиться під опікою команди проекту, інформаційні та мотивувальні щити і аншлаги;
- розробити макети та роздрукувати інформаційну та рекламну поліграфічну продукцію.

В рамках гранту команда «Хортицького лабіринту» протягом 2017 року виконувала свою частину роботи, зокрема відбір і позначення сухостійних та аварійних дерев, створення відповідної відомості-переліку, організаційні роботи з отримання актів на видалення дерев, погодження їх з Департаментом екології.

Завдяки підтримці головного партнера проекту – Національного заповідника «Хортиця» та депутата міськради, В'ячеслава Зайцева, ліквідовано прорив каналізації на липовій алеї, який довгий час не вдавалось подолати через відсутність планів комунікацій і неможливість визначення балансової належності труби, з якої витікали нечистоти. До втручання КП «Водоканал» відмежовувався від цієї проблеми.

Постійний догляд за зеленими насадженнями на території «Хортицького лабіринту»: обрізка гілок чагарників та дерев; складання, сортування гілок, подальше їх вивезення на туристичний пляж. Це найтриваліша та найважча частина проекту – зробити з непролазних джунглів дійсно мальовничі алеї.

БУЛО

СТАЛО

Проведено декілька заходів спільно з партнером команди «Хортицького лабіринту» - Комунальним закладом «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, яким до прибирання сміття та складання гілок було залучено велику кількість дітей і дорослих.

В межах проекту відбувся спільний захід із Запорізьким скаутським клубом «Альтаір», скаутами Енергодара та Києва, які теж допомагали з прибиранням та складанням гілля. Завдяки спільним зусиллям побудовано перший об'єкт інфраструктури – стіл з лавами для відпочинку туристів, а також створено першу дерев'яну скульптуру.

Спільно з представниками волонтерського руху «Твори добро, Україна!» відбулись заходи з прибирання сміття та фарбування стовбурів зелених насаджень лабіринту.

Команда проекту та члени Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України за фінансової підтримки благодійного фонду Запоріжстали прийняли активну участь в Акції «Врятуймо Дніпро разом», під час якої на території «Хортицького лабіринту» волонтерами було висаджено 25 саджанців лип, продовжено складання гілок та прибирання побутового сміття.

На території «Хортицького лабіринту» в рамках проекту встановлено інформаційні щити, які знайомлять відвідувачів з основними об'єктами, їх особливостями та цікавими фактами.

На сьогодні продовжується робота з опрацювання матеріалів для екскурсій лабіринтом та їх адаптація дітям шкільного віку.

Розроблено сайт проекту – www.horticalabirint.jimdo.com та активно працює відповідна сторінка Facebook – <https://www.facebook.com/groups/1263290307101298/>, за допомогою яких команда поширює інформацію у мережі інтернет.

Реалізація та перспективи проекту «Хортицький лабіринт»

Команда проекту ставить перед собою завдання:

1. Розробка, теоретичне обґрунтування, інформаційне та тематичне наповнення проекту «Хортицький лабіринт», формування команди та залучення партнерів до роботи проекту.

2. Поширення інформації про мету, завдання та заходи проекту «Хортицький лабіринт» шляхом створення сайту та сторінок «Хортицького лабіринту» в соціальних мережах, їх постійне наповнення та просування в мережі інтернет, організація та проведення медійних заходів із залученням місцевих, регіональних та громадських ЗМІ. Фото та відео фіксація етапів реалізації та заходів в межах проекту.

3. Розробка та проведення заходів щодо збереження заповідної природи Хортиці та її історичних, археологічних та культурних об'єктів, підвищення їх туристичної привабливості, популяризація їх бережного використання.

4. Створення на території «Хортицького лабіринту» маршрутів екостежками (розробка паспортів екостежок: основна ідея, карта-схема розміщення екостежки і розміщення точок показу, матеріал для точок показу (описи, фотографії), карта-схема розміщення елементів інфраструктури на стежках (містки, столи, лави, інформаційні знаки, щити, аншлаги та ін.).

5. Проведення та підтримка наукових, краєзнавчих досліджень території та об'єктів «Хортицького лабіринту», видання тематичних статей з питань реалізації проекту в електронному виданні Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України «Краєзнавство Запорожжя», а також збірок.

6. Створення пропозицій щодо організації екскурсій та виїзних уроків на території «Хортицького лабіринту» музейним, освітнім та позашкільним закладам, вишам за предметами: історія, географія, біологія, природознавство, екобезпека, захист довкілля та ін.

7. Організація та проведення екскурсій командою проекту та його партнерами.

8. Прорахунок витрат на облаштування та експлуатацію екостежок, розробка плану та його впровадження щодо залучення до фінансування проекту державного та місцевих бюджетів, грантових та спонсорських коштів юридичних та фізичних осіб.

9. Створення макетів інформаційних та мотиваційних щитів, аншлагів, інформаційно-рекламної поліграфічної продукції про місцезнаходження та унікальність природничих, археологічних, історичних, культурних складових на території лабіринту, природоохоронну та екскурсійну діяльність команди проекту та її партнерів.

10. Виробництво та встановлення на території «Хортицького лабіринту» інформаційних та мотиваційних щитів, аншлагів.

11. Друк по поширенню інформаційно-рекламної продукції через мережу освітянських, позашкільних, музейних та бібліотечних закладів;

12. Організація та постійне проведення робіт з догляду за територією «Хортицького лабіринту»: видалення аварійних дерев та гілок, формування кущів, прибирання та облаштування та прибирання території із залученням до цих робіт волонтерів.

13. Організація та проведення природоохоронних заходів командою та партнерами проекту, громадськими природоохоронними та благодійними організаціями.

14. Організація та проведення «лісових фестивалів» на території «Хортицького лабіринту» з метою популяризації ідей охорони навколишнього середовища, забезпечення екологічно небезпечного природокористування, захисту тваринного та рослинного світу, а також стимулювання підприємницької ініціативи серед городян у сфері освіти, природо-орієнтованого туризму, створення передумов для розвитку самозайнятості та працевлаштування в туристичній сфері, ремеслах і т. п. В рамках таких фестивалів проводити інтерактивні лекції та семінари про ліс і його мешканців, про практичний досвід збереження заповідного зеленого фонду, позитивний досвід розвитку природного туризму, майстер-класи з традиційних ремесел і традиційних технологій природокористування; екскурсії по природних і культурних об'єктах, пізнавальні та розважальні ігри для дітей і дорослих, виставки та творчі конкурси.

15. Організація та проведення мистецьких проектів та заходів на території командою проекту, створення арт об'єктів та художнє оформлення об'єктів інфраструктури з використанням видалених сухих та пошкоджених зелених насаджень (дерев'яні вказівники, скульптури, «універсальний барометр», сонячний годинник та інш.).

16. Інші заходи, які дозволять повністю реалізувати мету та завдання проекту «Хортицький лабіринт» та не включені до наведеного вище переліку.

Проект «Хортицький лабіринт» продовжує свою роботу у 2018 році і чекає всіх на своїх заходах і подіях. Запрошуємо партнерів, грантодавців, громадські організації, запорізьку громаду та всіх небайдужих долучитись до **проекту «ХОРТИЦЬКИЙ ЛАБІРИНТ»** та стати його активним учасником!

Сурченко С. В. (м. Запоріжжя)

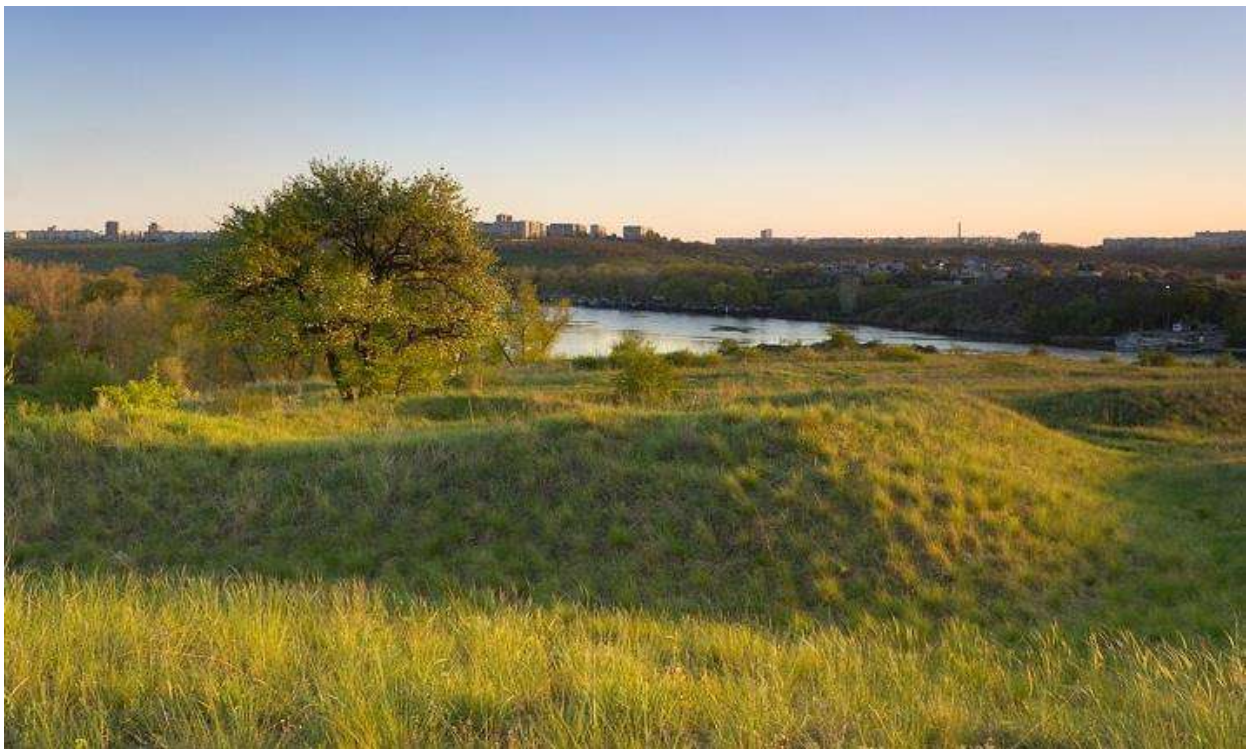
Шрами Хортиці

Історичні нариси про залишки редутів періоду російсько-турецької війни 1735-1739 років як частину проекту «Хортицький лабіринт»

Історією як галуззю знань рухає вперед вивчення маловідомих ще не досліджених подій, фактів, епох.

Заглиблюючись в історію, щоби отримати відповідь на поставленні питання, замість конкретики отримуєш іще більше запитань – бо так вже постаралися царі та комуністи, щоби українці читали написані по їх завданню казочки і свято вірили тій брехні. І так постійно – якою би темою із 300-літньої «дружби зі старшим братом» ми не зацікавилися – скрізь брехня, брехня, брехня!

«Історія кожної імперії базується на міфах, але якщо деякі колишні імперії очистили свою історію, то Росія цього не зробила до сьогоднішнього дня», — так вважає популярний історик-аматор, автор дискусійного тритомника «Країна Моксель» Володимир Білінський [1, с. 6].

На острові Хортиці – колиці запорозького козацтва, духовному центрі України, є залишки редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років.

Темою нашої історичної розвідки якраз і є бажання, зібравши докупи напрацювання професійних істориків та аматорів, знайти причинно – обумовленні зв'язки, переглянути перепетії цього протистояння і відтворити перебіг подій тієї війни.

Ця війна, а також її передумови – навмисне чи через збіг обставин – практично не висвітлені у працях російських та українських істориків, а тим більше у підручниках з історії, хоча насправді вона заслуговує на більшу увагу з боку як фахівців, так і суспільства.

На превеликий жаль академічних та об'єктивних видань по цій темі практично немає, а ті що вийшли не несуть нічого нового, окрім того, що іще М. Карамзін окреслив у своїй «Історії ...». Але тема цікава і небайдужі патріоти, як в Україні, так і в Росії проводять глибокі розвідки і діляться своїми напрацюваннями на сторінках періодичних видань та електронних носіях. Але і серед аматорів є підпівали старих догм та постулатів. Так славнозвісний О. Бузина, в своєму опусі про Мініха – «Оклеветаний фельдмаршал», пише, посилаючись на історика Антона Керсновського, що причиною Турецької війни стало бажання знищити принизливий для Росії Прутський договір [2, ст. 231].

І мене дивує це твердження – невже для того, щоби денонсувати попередній договір, потрібно розв'язувати нову війну!

Приємно і корисно читати роботи В. Б. Білінського, А. І. Авдеєнка, публікації В. Скуби, В. Селезьонки, дописи на сайті «Платформа позитива» та інших. Вони, як свого часу В. Суворов розвінчав сталінізм, користуються офіційними і доступними документами Російської імперії та розгрібають кучі сміття, яким прикрита правда і показують справжні історичні події та реалії.

Прутський розгром

А тому розпочнемо нашу розвідку з того часу, коли Петро I, осліплений своєю величчю, забажав світового панування.

«Уся армія зібралася в місті Ясси 24 червня 1711 року. 27 червня гучно відсвяткували Полтавську перемогу. Петровські гвардійські полки, які воювали під Полтавою, стріляли з дрібною зброєю, дали залп із 60 гармат, Феофан Прокопович «читав казання», потім був розкішний обід у царя. Вирушаючи на «священну війну проти ворогів Христових», Петро ніскільки не сумнівався у великій перемозі над султаном та над Кримським ханством, якому до 1700 року платив принизливу данину. Після балу Петро відправив свою кінноту (7 тисяч шабель), щоб захопила турецьке містечко над Дунаєм, де армія турецька скупчила свої склади. Треба захопити їх, або спалити. Через три дні вся московська армія переправилася через Прут і рухалася правим берегом трьома колонами. Першу вів генерал Янус, другу – цар, третю – Рєпнін. 8 липня авангард колони генерала Януса зустрів турецьку армію і під її вогнем змушений був відступити до колони царя. Цар негайно послав за колоною Рєпніна, щоб ішла на підмогу, але з'ясувалося, що вона вже затиснута татарами і рухатись не може. Турки тим часом підтягнули свою артилерію, розмістили її півколом, і тепер на оточену армію Петра дивилося триста турецьких гармат. Посеред оточеного петровського табору викопали яму, обіклали її возами і сховали в ній царицю та дам, що її супроводжували. Уранці почнеться приступ, їх розіб'ють і його, Петра Першого, героя Полтавської битви, напевне, будуть возити в клітці напоказ вулицями Константинополя. Яка ганьба! Переляканий Петро спитав молдованина Некулче чи не міг би він як-небудь провести його з царицею Катериною до угорської границі. Той відмовився, бо вся Молдавія вже кишить татарською кіннотою. Тоді Петро наказав вивісити над табором білий прапор, що означало тільки одне – ганебна капітуляція. Віце-канцлера П. Шафірова послав на переговори, наказавши погоджуватися на будь-які умови, крім рабства, тобто полону. Грошей з собою взяли не тільки скриню, а багато мішків везли запасними кіннями, до того ж у цариці та в дам були дорогоцінні прикраси та інші коштовні речі. Армія почала страждати від нестачі харчів, через татарський вогонь навіть води з річки не можна набрати. Ганебний документ про капітуляцію Петро підписував у шатрі візира. За величезний хабар турки погодились відпустити Петра, але султан потім за це покарав візира.

Туркам Петро пообіцяв звільнити козацькі землі, тобто Україну, на яку він не має ніякого права, не втручатись у польські справи, звільнити Азов, а флот спалити і всю зброю з нього віддати туркам та ще багато іншого. А як же татари?

Кримський хан Давлет-Гірей був прихильником, щоб «полтавського переможця в клітці провезли вулицями Константинополя». Він був дуже незадоволений підписаним документом, але все-таки не став нищити залишки царської армії при відступі, хоча легко міг це зробити.

Від 54-тисячної армії Петра за Дністер 1 серпня вийшла всього близько 10 тис чоловік, повністю деморалізованих. Московську армію знищили не тільки турки і татари, скільки звичайний голод – він переслідував армію Петра з першого дня її переправи через Дністер, цілих два місяці.

Чому кримський хан Давлет-Гірей, маючи можливість, не знищив московську армію і царя московського? Адже для того, щоб кримський хан випустив зі своїх рук московського царя, свого данника, влади візира Баталджі-паші було недостатньо. Хан на своїй території був володарем і мав достатньо можливостей, щоб знищити свого одвічного ворога. Однак, після відходу турецької армії на південь, а московської на північ, Давлет-Гірей цього не зробив.

Певне, московський цар пішов на якісь тактичні кроки, раз кримський хан випустив його з рук. Те, що зробив Петро I щоб врятувати себе, дружину і залишки армії – донині ховається найретельнішим чином.

Петро підписав Шертную (клятвену) грамоту про підтвердження своєї васальної залежності від роду Чингізидів, де зобов'язувався і далі, справно платити йому принизливу данину, як платив до 1700 року.

Є серйозні докази, що князь московський Петро (кримські хани ніколи не визнавали царського титулу за московськими князями), був змушений підписати саме такий ганебний документ.

70-тисячна армія хана могла без особливих зусиль знищити їх чи взяти в полон, але вони вчинили, як благородні лицарі. Опинившись на Правобережній Україні, Петро I відав наказ палити і грабувати, а народ брати в полон.

Але все одно спокою Петрові не було. Він заповів, щоб якимось дістали з Бахчисараю ту його Клятвенну грамоту і знищили її.» [1, с. 54].

Причина початку війни

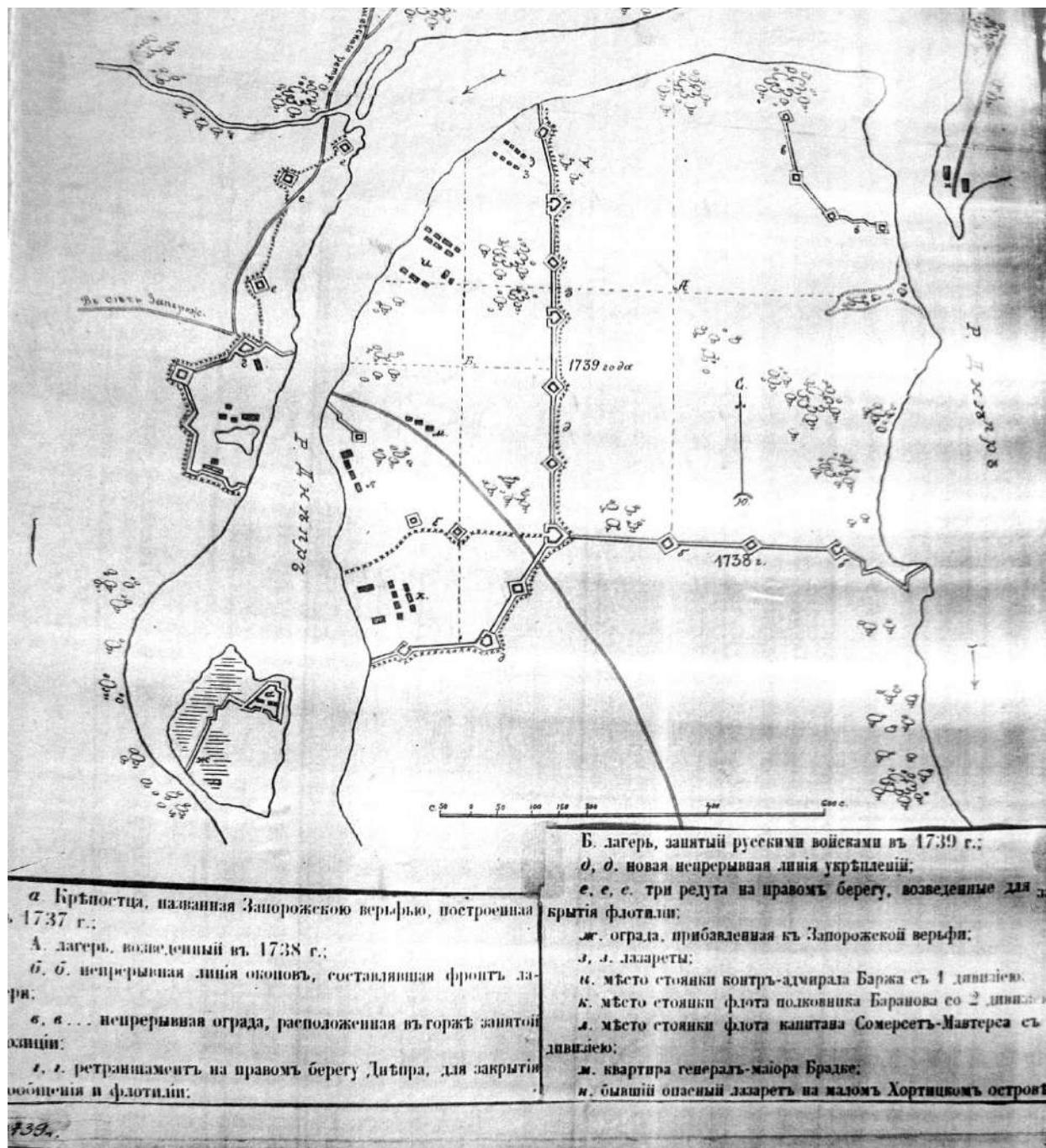
Тому цариця Анна Іоанівна в 1736 році організувала невдалий похід на Крим. Придворна еліта вимагала покарати командувача, але цариця щедро нагородила його. Чому? Не могла ж вона сказати, що основне завдання він виконав: були спалені бібліотека та архів у Бахчисараї, де могла зберігатися та грамота. Та не все, мабуть, знайшли, забрали й спалили, бо 1737 року був ще один похід на Крим. Втратили 100 тисяч солдат, а бахчисарайські документи знайшли згодом у Сімферополі.

Коли дослідник Прутського походу В. Білінський у 1978 році, будучи в Ленінграді, попросив показати їх, то його попередили, щоб він більше секретними документами не цікавився [1, с. 74].

До речі, Авдеєнко А. І. у своїй книзі «Великий Луг Запорозький» також підтверджує інформацію, що фонди Бахчисарайського архіву утаємниченні і до них немає доступу [3, с. 245].

Перебіг воєнних дій

За часів Анни Іоанівни, 25 років по тому, 21 квітня 1736 року російська армія чисельністю 70 тис. солдатів і офіцерів разом з корпусом українських козаків, під командуванням генерал-фельдмаршала Мініха виступила з міста Царичанка та перейшовши російсько-кримський кордон, увійшла у ногайські степи між річками Самара та Конські Води, і направилася до острова Хортиця.

План укріплень на острові Хортиця
 «Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії», видання Ласковського 1866 р.

Острів був одним із найбільш зручних пунктів Півдня по водному шляху від баз постачання російської армії у верхів'ях Дніпра до місць майбутніх боїв на Низу. Підійшовши до річки Конські Води, частина армії відділилася, щоб зайняти острів Хортиця і створити там укріплений табір для можливої зимівлі. Відразу ж почалося спорудження оборонних укріплень на Хортиці. Влітку 1736 року було споруджено найпівденнішу лінію укріплень, що простягнулася від балки Шанцевої на сході до південного схилу балки Широкої на заході. Ця лінія складалася з чотирьох редутів, з'єднаних валами і ровами. Вона закривала доступ до місця майбутнього табору у північній частині Хортиці. Проте взимку 1736-1737 років табір не знадобився.

Основна частина армії 17 травня 1735 року підійшла до Перекопу. 20 травня Перекоп був узятий – армія генерал-фельдмаршала рушила в глиб Криму. В середині червня Мініх підійшов до міста Кезлев (Євпаторія) і взяв його штурмом.

Після цього армія Мініха попрямувала до столиці Кримського ханства – Бахчисарая і взяла його штурмом 30 липня.

Головною метою походу був державний архів Кримського ханства. Мініх вилучив з архіву багато документів, а решту документів спалили разом з будівлею архіву. Анна Іванівна організувала набіг на кримські архіви на виконання таємного заповіту Петра I.

Генерал-фельдмаршал Мініх виконав своє головне завдання (про який мало хто знав), тому вже в перших числах серпня він покинув Бахчисарай, а 16 серпня пройшов Перекоп і з залишками пошарпаної армії рушив в Гетьманську Україну. Мініх втратив більше половини армії, в основному через епідемії, але імператриця залишилася задоволена виконаною роботою і щедро нагородила генерала мастками.

Однак, Анна Іоанівна не одержала всіх бажаних документів. Ось чому в 1737 році відбувся повторний похід до Криму армії генерал-фельдмаршала Лассі. Він уже більше не навідувався ні в Євпаторію, ні в Бахчисарай. Його цікавив Карасу-Базар, куди перебрався кримський хан після погрому Бахчисарая. Щось шукали! До речі, генерали його армії, які не обізнані про справжні завдання походу, пропонували безліч дуже слухних ідей щодо маршрутів і способів проведення цієї військової компанії, але Лассі залишився непохитний і навіть пригрозив вислати генералів з армії [4].

Хортицька епопея

Епідемія чуми, що розпочалася влітку 1738 року, змусила російську армію припинити подальше ведення війни. Декілька полків залишилися на зимівлю на острові Хортиця, куди вони прибули наприкінці вересня 1738 року.

Після відходу військ з Очакова у 1738 р. острів Хортиця стає опорною базою армії і флотилії і на ньому будуються укріплення. В «Матеріалах для історії інженерного мистецтва в Росії», виданих Ласковским в 1866 р., знаходимо докладний план цих укріплень. «Для прикриття табору, який розмістився в північній частині острова, облаштована була безперервна лінія укріплень, що складалася з 6 редутів, з'єднана між собою прямими куртинами. В тилу табору влаштована була менша безперервна лінія, посилена чотирма редутами; вона мала на меті забезпечення відступу військ з острова на лівий берег Дніпра. Для забезпечення зв'язку з правим берегом, а також для прикриття флотилії, був побудований великий ретраншемент. Укріплення «Запорізька верф», за своїм розташуванням, сприяло посиленню оборони як великого острова, так і берегових укріплень» [5, с. 6].

Щоб облаштувати табір на зиму та забезпечити його неприступність, було зведено другу лінію укріплень, що складалася з восьми редутів, з'єднаних траншеями, які прикривалися низкою рогаток (переносних колод із набитими на них півтораметровими хрестовинами, на верхні кінці яких насаджувалися залізні наконечники). Шість редутів цієї лінії розташувалися зі сходу на захід від балки Ушвиної до балки Громушиної. Ще два редуги було зведено дещо північніше, ближче до західного берега.

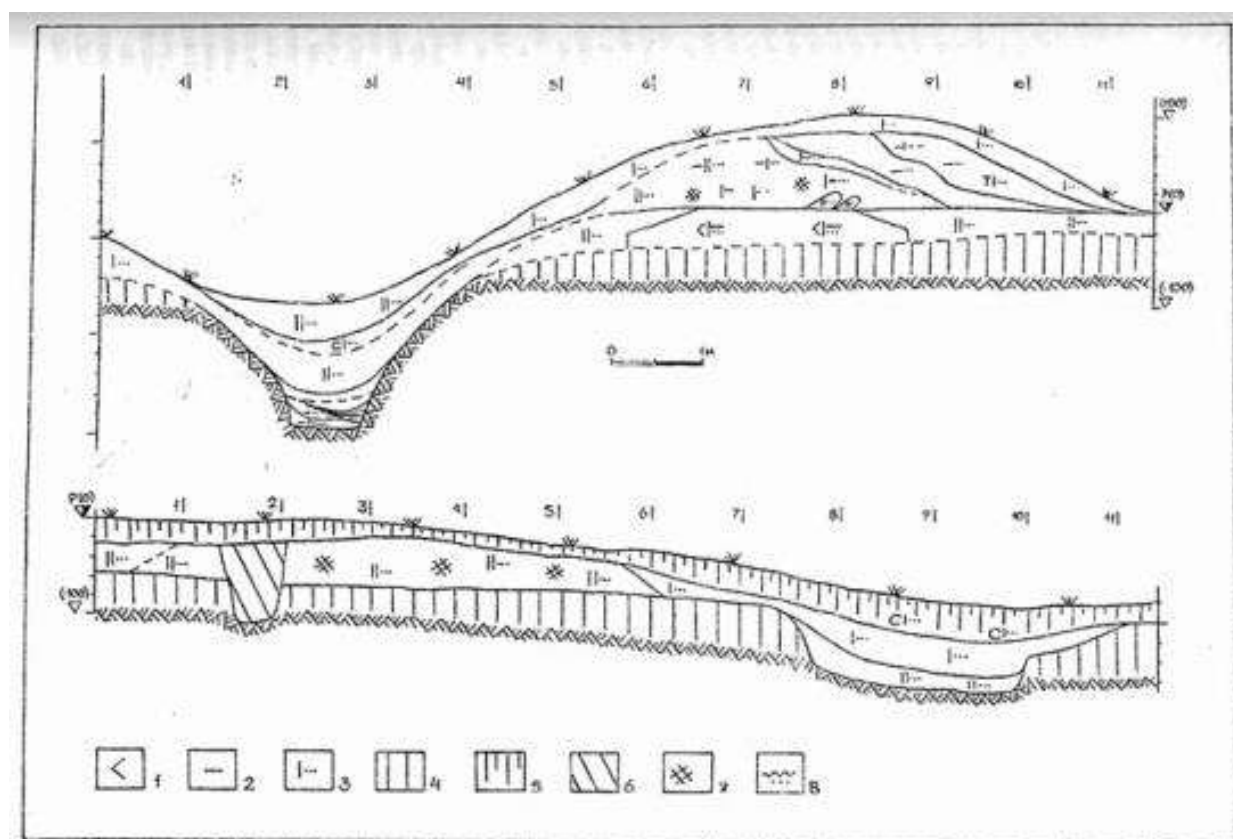
Після важкої зимівлі на Хортиці кількість солдат зменшилася на 509 осіб за рахунок померлих. Солдатів, що залишилися, 23 квітня 1739 року було відправлено для ведення воєнних дій у гирлі Дніпра.

Пізно восени 1739 року Дніпровська флотилія в останній раз зупинилася на зимівлю біля берегів Хортиці. Для нового табору у північно-західній частині острова було збудовано ще одну лінію укріплень із десяти редутів, що простягнулися від Чорної скелі до балки Каракайки.

У 1739 році російські війська в зв'язку з підписанням союзницею Росії Австрією сепаратного миру з Туреччиною і через епідемію чуми залишили Хортицький острів і Запорізьку верф.

Мир, укладений у вересні 1739 року, змусив російську армію залишити ворогові без бою всю територію у низов'ї Дніпра, яку було завойовано протягом трьох літніх кампаній важким трудом воїнів і великими втратами російських солдат та запорозьких козаків. Але ж ми знаємо, що метою цієї війни було не «освобождение» території, а знищення «Клятвенної грамоти» та бахчисарайського архіву, які, як шлея під хвостом, муляли та заважали російським імператорам переконувати Європу, що вони не дикуни та азіати!

Основними елементами усіх ліній укріплень на острові Хортиця були замкнуті квадратні редути зі стороною 21 метр, а також рови і вали, що з'єднували їх. Висота валів була такою, що навіть у 1875 році, коли вони були вже суттєво розмиті, їх висота сягала трьох метрів. Глибина зовнішніх ровів перевищувала три метри.

Мал. 4. Профілі валу та рову редуту № 1 (згори); валу та рову з'єднаної лінії 1738 р. (знизу): 1 – сірий шар, 2 – глина, 3 – гумусована супісь, 4 – передматерик, 5 – дерновий шар, 6 – перекоп 1941-1943 рр., 7 – змішаний шар, 8 – злистяний шар.

Під час війни додаткові укріплення також були споруджені на острові Байди та на території урочища Вирва на правому березі Старого Дніпра навпроти Хортиці. Окрім укріплень, до наших часів дійшли унікальні пам'ятки історії цієї війни, зокрема, судна, які стояли у берегів Хортиці під час суворої зими російської армії. Деякі з них були знайдені археологами і підняті з дна Дніпра.

Усі лінії укріплень повністю або частково збереглися до наших днів, декілька редутів збереглися дуже добре, і чітко проглядаються на місцевості. На сьогоднішній день ці укріплення є цікавою пам'яткою військової фортифікації XVIII століття.

Фото редутів на острові Хортиця з супутника

Реконструйований редут біля Музею історії козацтва на острові Хортиця, м. Запоріжжя

Два редуги було реконструйовано для відтворення початкового вигляду укріплень. Один із них знаходиться біля Музею козацтва, інший – біля історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Обидва редуги також належать до ліній укріплень російсько-турецької війни.

Джерела та використана література

1. Білінський В. Б. Країна Моксель, або Московія. Книга 3. – К., 2012.
2. Бузина О. Тайная история Украины-Руси. – К.: Довіра, 2008.
3. Авдеенко А. І. Великий луг Запорозжя. – К.: Фенікс, 2010.
4. Скуба В. Ганебна капітуляція Петра Першого в Прутському поході // День (газета). – 13.07.2011. – № 120.
5. Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії. – М., 1866.

Власов О. Ю. (м. Запоріжжя)

Місце проведення панахиди на острові Хортиця у 1918 році

Стаття присвячена локалізації місця проведення панахиди за загиблими влітку 1918 року з метою встановлення пам'ятного знаку на честь вікового ювілею події

Національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., це хоч і нетривалий, проте дуже важливий етап в історії Хортиці. Якщо раніше острів був у центрі уваги лише творчої меншості, інтелектуалів і діячів культури, то тепер він перетворився на реальну і символічну святиню для широких кіл українських патріотів. Найбільш яскравим унаочненням цього статусу було встановлення на Хортиці пам'ятного хреста під час урочистої панахиди за загиблими влітку 1918 р. Подія, що в ній взяли участь представники військових формувань Сходу та Заходу України, сьогодні небезпідставно оцінюється, як своєрідний пролог акту Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. [1, с. 11]. Пропонована стаття присвячена локалізації місця проведення панахиди з ціллю встановлення відповідного пам'ятного знаку на честь вікового ювілею події, що відзначатиметься у 2018 р.

Влітку 1918 р. в Олександрівську знаходились австрійські частини легіону Українських Січових Стрільців під командуванням архикнязя Вільгельма фон Габсбурга (Василя Вишиваного) та козаки 2-го Запорозького полку під командуванням полковника Петра Болбочана, які у кінці квітня звільнили від більшовицької окупації Крим. Одною з популярних форм культурного дозвілля українських вояків стали екскурсії на Хортицю, що їх організовувало олександрівське відділення товариства «Просвіта» [2, с. 24, 30]. Стрелець Мирон Заклинський згадував: «...Рухлива управа наладжувала культурне наше життя після перерви... Зорганізувала кілька прогулянок на Хортицю, в яких прийняли участь також У.С.С.-и. Мешканці східних і західних земель знайомились, пізнавали краще одні одних і заприятювались. Бував приявний також старий археолог і етнограф Новицький. Біля нього держалася на Хортиці більшість У.С.С.-ів. Він водив своє товариство по острові, показував давні окопи і сліди укріплень, та все пояснював» [3].

Скільки точно було здійснено таких «прогулянок» на Хортицю, нам не відомо. С. Шемет, автор заміток про полковника Петра Болбочана, стверджує що їх було дві: 18 та 29 червня 1918 р. Під час першої подорожі вояки відвідали старий дерев'яний хрест, встановлений «на північній стороні Хортиці, ...на найвищому місці». Наступного разу на тому ж місці відбулася панахида за загиблими воїнами. Перед цим за наказом полковника П. Болбочана біля дерев'яного хреста на кам'яному постаменті було встановлено нового, залізного [4, с. 209]. Найбільш яскраві спомини про панахиду 29 червня 1918 р. залишив мешканець Олександрівська, сотник армії УНР Никифор Авраменко (1893–1973). Подаємо його розповідь у повному обсязі:

«Незабутньою подією був побут всім полком на острові Хортиці. Великим пароплавом, без зброї курені переправились через Дніпро і пішо пройшли коло 4-х кілометрів на найвище місце в голові острова. Було запрошено кілька гостей, серед їх і Андрій (рідний брат Н. Авраменка – О. В.). По дорозі затримувались коло історичних місць, як редут на Вошивій скелі, оборонні фортифікації першої Січі, видом на урочище Сагайдачного, Стопни. Поясняли топографію і історію минулого переважно ми з Андрієм. На найвищому місці поставлено приготовлений гранітний пам'ятник з хрестом і відповідним написом. Дивились гості на кількатисячну групу наслідників колишньої козацької слави, і не одному блиснуло сльозою око.

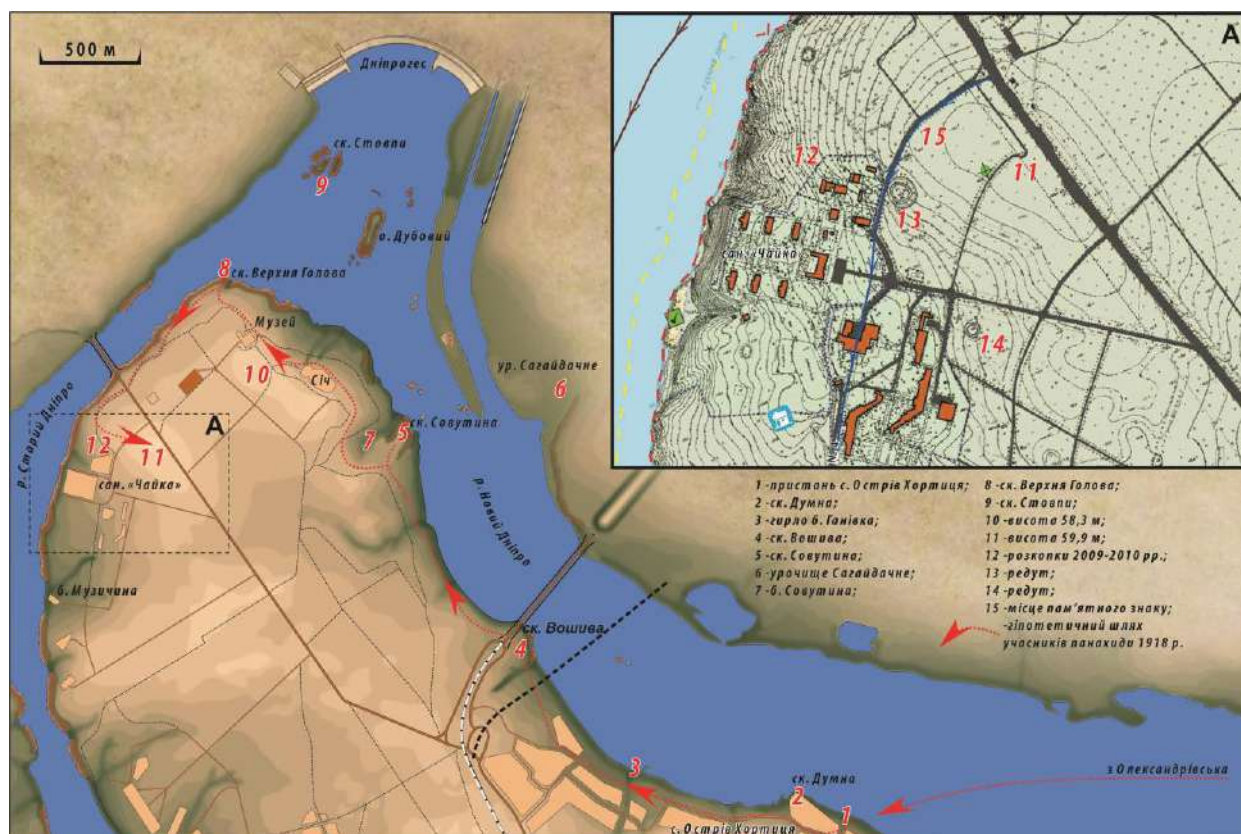
Після короткого відпочинку польовий священик п. о. Микола Мошняга посвятив пам'ятник, одслужив молебень за закінчення боїв та панахиду за полеглих за волю тепер і колись. Оркестр грав відповідні мелодії, хор співав величаво.

Виголосили мови Болбочан (полковник армії УНР П. Болбочан – О. В.), Оліфер (отаман Олександрівського куреня Вільного козацтва І. Оліфер – О. В.) і Андрій. То були хвили глибокого скуплення, поваги, порушення душевних струн.

Наступили поминки. Наше постачання постаралось. Німці-колоністи, господарі Хортиці, теж несподівано привезли пару возів молока, масла, ковбас, хліба. Їли і пили хто що хотів і скільки хотів. Довго, до вечора тягнулись поминки під музику і спів. Як довга і широка Україна, знайшлись тут представники всіх земель: Київщини, Полтавщини, Харківщини, Запорозжя, Волині, Поділля, Полісся, Бессарабії, з-над Дністра. Кожному запали в душу ці хвили, як символ соборності України. Пороблено пам'яткові фотографічні знімки. Од'їхав штаб і гості. Вечором перевозились дубами назад. З п. Кондратюком слідили за переправою» [5, с. 238].

Щодо змісту напису на згаданому пам'ятному хресті у різних джерелах немає однастайності. За словами командира 1-го кінного полку Чорних запорожців армії УНР Петра Дяченка, він був такий: «Новітні запорожці своїм предкам» [6, с. 22-23]. Інший учасник того заходу, схильний до патетики С. Шемет, подає більш розлогий та урочистий варіант напису: «Сей хрест – знак щирої любови і вдячної пам'яті орлам небіжчикам Запорозької Січі від вірних нащадків їх, козаків 2-го Запорозького пішого полку, який після довгого поневолення прийшов сюди перший з отаманом Болбочаном, як організована українська бойова частина і приніс з слізьми радости молитовне синовне привітання незабутнім славним предкам. 29 червня, р. Божого 1918» [4, с. 209].

Тепер, користуючись спогадами Н. Авраменка, спробуємо прослідкувати шлях учасників панахиди по Хортиці, поклавши його на схему. Об'єкти-репери позначимо на схемі номерами.

Імовірний шлях учасників панахиди 29.06.1918 р.

Отже, на острів переправилися великим пароплавом, вийшовши, певно, з річкової гавані Олександрівська. Вона, як свідчить «План уездного города Александровска Екатеринославской губернии» 1913 року, знаходилася у Кривій бухті [7, арк. 63]. Єдиним місцем на Хортиці, куди міг пристати великий пароплав, була пристань колишнього менонітського села Острів Хортиця. Згідно рукописного плану «Insel Chortiza (Ostrov Chortiza), Chortitza Kolonie. 1916», вона знаходилася на південний схід від сучасного профілакторію заводу Дніпроспецсталь, у районі вул. Садоводів (на схемі – 1).

З пристані шлях «в голову острова» мав іти головною вулицею села, між скель Stein Berg та Grosse Stein, або Думна (на схемі – 2) та повз гирло балки Ганівки (на схемі – 3) [8]. На згадану Н. Авраменком Вошиву скелю сьогодні спирається арка мосту ім. Б. Н. Преображенського (на схемі – 4). Ще у I-й пол. 1920-х рр. поряд дійсно був земляний редут, як це бачимо з карти Я. П. Новицького «О-в Хортиця на Дніпрі» [9, с. 40–41, 58]. Далі Н. Авраменко згадує «оборонні фортифікації першої Січі». Тут, певно, маються на увазі вали давнього городища на скелі Совутиній (на схемі – 5), про яку Я. П. Новицький у 1917 р. писав: «До 1900 года, т. е. до обращения скалы, этого живописного памятника природы, в карьер для добывания камня, здесь видны были земляные валы до 2 арш. высоты, в форме неправильного четырехугольника... Это, видимо, одно из древнейших укреплений Хортицы. Не имея достаточных исторических данных, трудно сказать, кому принадлежит это сооружение, хотя некоторые повествователи относят его ко времени Петра Сагайдачного, Дмитрия Вишневецкого и казацкого предводителя Якова Шаха» [9, с. 54]. Зауважимо: археологічними дослідженнями 1990-х рр. встановлено, що укріплення ці набагато давніші. Вони збудовані скіфами у IV ст. до н. е. [10, с. 120–130]. Саме з висоти Совутиної скелі відкривався один з найкращих краєвидів лівобережного урочища Сагайдачного, зокрема, скель Дурна та Середня. Кар'єрами, закладеними тут під час будівництва Дніпрогесу (1927–1932 рр.) скелі були знищені, а пам'ять про них лишилася у назві вулиці Скельної у Дніпровському р-ні м. Запоріжжя (на схемі – 6) [11, с. 176–177; 12].

Для того, щоб краще роздивитися скелі Стовпи (на схемі – 9), про які далі згадує Н. Авраменко, треба дійти до найпівнічнішої точки Хортиці – скелі Верхня Голова (на схемі – 8) [9, с. 8-10, 40-41]. Саме так сьогодні роблять тисячі туристів, й імовірно, тим самим шляхом – обходячи балку Савутину (на схемі – 7), йдучи по краю крутого схилу – прямували вояки-прочани у 1918 р. Сто років тому, коли північна частина Хортиці була практично безлісою, було нескладно визначити, де знаходиться найвище місце в голові острова. Сьогодні ж плато зайняте лісопосадками, й для цього знадобиться якісна топографічна карта. Виданий 2006-го р. атлас «Всеосяжна Хортиця» показує два майже рівних за площею підвищення: одне – на південь від будівлі Музею історії Запорозького козацтва (висота 58,3 м, на схемі – 10), інше – на північний схід від сучасного профілакторію «Чайка» (висота 59,9 м, на схемі – 11) [13, с. 8].

Звузити район пошуків дозволяють наведені вище свідчення С. Шемета, про те що новий залізний хрест було встановлено поряд із старим – дерев'яним. Я. П. Новицький згадує про нього, описуючи околиці балки Музичиної на Старому Дніпрі: «К слову, говоря о далеком прошлом, не лишним считаем сказать, что местность эта недавно почтена постановкой креста, вблизи одного из редутов с надписью: «1891 года, мая 7 дня, по распоряжению Земского Начальника I-го участка Екатеринославского уезда Григория Тимофеевича Гаркушевского, поставлен сей крест в ознаменование бывшей здесь запорожской церкви». Большой крест с приличной оградой, сооруженный меннонитами, стоит и поныне (1917)» [9, с. 72]. Запорізький краєзнавець В. Г. Фоменко у 1969 р. вказує точне місцезнаходження того дерев'яного хреста: «севернее котельной профилактория Трансформаторного завода (профілакторію «Чайка» – О. В.)» [14, с. 139]. За даними археолога Д. Р. Кобалії у 1974 р. хрест повалили і спалили відпочивальники. Розкопками,

проведеними у 2009–2010 рр. на місці, вказаному краєзнавцем В. М. Шовкуном (на схемі – 12), ніяких залишків хреста не було виявлено [15, с. 200–201].

Зауважимо, що вищевказана місцевість не є найвищою в окрузі. На нашу думку, сліди обох хрестів, якщо такі є, слід шукати дещо східніше. Редут, згаданий Я. П. Новицьким – один з тих, що входять до лінії земляних укріплень XVIII ст., яка перетинає Хортицю з півночі на південь. Найближче до «висоти 59,9 м» знаходяться два редуті лінії (на схемі – 13 та 14). Редут, розташований за 130 м на північний схід від центрального входу на територію профілакторію «Чайка» та за 150 м від місця розкопок 2009–2010 рр. (на схемі – 13), більше відповідає наявним у нашому розпорядженні описам місцевості [16]. З великою долею вірогідності можна припустити, що залізний хрест, встановлений 29 червня 1918 р., стояв на схід від згаданого редуту, на сусідній висоті. Поряд проходить асфальтований шлях з траси до профілакторію, де, й пропонується встановити новий пам'ятний знак (на схемі – 15). У цьому районі сконцентрована низка інших цікавих пам'яток природи та історії: скеля Чорна, балка Музичина, парк профілакторію «Чайка», віковий дуб, святилище та ґрунтовий могильник скіфського часу, редуті XVIII ст. тощо. З огляду на це, на думку автора, є сенс доповнити текст пішохідної екскурсії по острову Хортиця розповіддю про події, що розгорталися тут у 1918 р.

Джерела та література

1. Завгородній Ю. Острів Хортиця, як національна святиня, під час національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років / Ю. Завгородній // Кілька епізодів з новітньої історії острова Хортиця (1917 – 1961 роки). – Запоріжжя : С-принт, 2017. – С. 6–16.
2. Щур Ю. Запоріжжя й запорожці у боротьбі за незалежність України: героїчне ХХ століття / Ю. Щур. – Запоріжжя : ФОП Москвін А.А., 2016. – 276 с.
3. Заклинський М. Українські січові стрільці в Східній Україні / Мирон Заклинський // Вісті комбатанта (інтернет-версія квартальника об'єднання був. вояків українців в Америці, братства кол. вояків 1-ої УД УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://komb-angwarblogspot.com/2010/09/blog-post_21.html.
4. Шемет С. Полковник Петро Болбочан: замітки до історії Запорозького корпусу 1917–1919 рр. / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Відень : Видання Українського Союзу Хліборобів-Державників, 1922–1923. – Кн. 4. 36. VII–VIII. – С. 200–236.
5. Авраменко Н. Спомин запорожця / Н. Авраменко. – К. : Темпора, 2007. – 456 с.
6. Дяченко П.Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / П. Г. Дяченко. – К.–Винниця : Стікс, 2010. – 448 с.
7. ДАЗО, Ф. 24, оп. 1, спр. 357.
8. Neudorf H. J. Insel Chortiza (Ostrov Chortiza), Chortitza Kolonie. 1916. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chortiza.heimat.eu/Kart/ICHort. Htm>.
9. Новицький Я. П. Острів Хортиця на Дніпре, его природа, история, древности (за рукописом 1917 р.) / Я. П. Новицький. – Запоріжжя : Тандем-У, 2005. – 120 с.
10. Остапенко М. А. Оборонні споруди скіфського Совутинського городища (до музеєфікації пам'ятки) / М. А. Остапенко // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – Вип. 1. – С. 116–131.
11. Новицький Я. П. С берегов Дніпра (Очерки Запорозжя). Путевые записки и исследования / Я. П. Новицький // Я. П. Новицький. Твори. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 48–183.
12. Бойко П. Урочище Сагайдачне / П. Бойко. – Запоріжжя : ГО «Вознесенка» – ЗНТН ім. Я. П. Новицького, 2014. – 12 с.
13. Остапенко М. А., Охріменко С. Г., Татарінцев С. І., Митрофанова Т. Г., Денисенко А. О. Всеосяжна Хортиця: атлас / М. А. Остапенко та ін. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – 23 с.
14. Фоменко В. Г. Хортицкая старина / В. Г. Фоменко // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Вип. I. – С. 74–150.
15. Кобалия Д. Р. Обследование военного госпиталя 1738–1740 гг. на о. Хортиця / Д. Р. Кобалия // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Кругозір, 2015. – С. 200–211.
16. Вікімапія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wikimapia.org>.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Сокульський А. Л. (м. Запоріжжя)
Сокульський Є. А. (м. Запоріжжя)

Нестор Махно та Матвій Григор'єв – українські національні герої

Новий погляд на Українських народних героїв революційної доби ХХ ст. очима істориків

Український повстанський рух 1917–1923 рр., вивчений нерівномірно, із значними пропусками. Через недостатність документів і джерел, події і процеси нерідко подаються за недокументованим часом.

Громадянська війна в Україні (1917–1923 рр.) визначалась великою кількістю ватажків, отаманів, очільників, з яких історії відомі сотні, але їх перелік залишається не уточнений, часописи вкрай обмежені, особливо за роки їх ранньої діяльності.

Нерідко поширюються неточні і невірні дати, життєві епізоди, імена, особливо, діяльність молодих років. Найвідоміші наші герої – Нестор Махно і Матвій Григор'єв в біографіях не позбавлені різноманітних помилок. День народження Н. Махна визначається в діапазоні від 1884, 1888, 1889–1911 рр., а ім'я славетного Таврійського і Херсонського отамана Матвія Григор'єва подається і як Микола, і як Ничипір тощо [6; 7].

Рубрикація праць і дослідників не дозволяють сформулювати індивідуальну характеристику, тим більше соціально-політичні портрети героїв. Навіть за умов, коли рід Махна продовжує розвиватися досі кроною нащадків (включно з внучатими племінниками), уточнення його біографії не спостерігається. Радянська історіографія в основному відтворює участь наших героїв в громадянській війні, покладаючись на праці сталінського періоду: «Авантюристы гражданской войны: исторические расследования», збірник «Гражданская война на Украине (1918–1920)» та архів РГАСПИ, праці

В. Антонова-Овсієнко, В. Маргуліса, В. Руднева, Н. Капурина та ін. Славетному отаману Таврії і Херсонщини Матвію Григор'єву відводиться відверта оцінка «ворога радянської влади, колабораціоніста повстанського руху», «борця за незалежну Україну» [6, 7, 8, 9, 11].

Більш ранні видання про Н. Махно українські дослідники називають три важливі роботи Р. Ковалю, В. Савченка, В. Торака, але вони, як і наступні роботи не подають достеменної характеристики українського народного героя [1, с. 10].

Нестор Махно

Дореволюційні і радянські енциклопедичні словники не дають жодної об'єктивістики щодо біографії Н. Махна та і, зокрема, щодо махновського руху в Україні. Так, Велика Радянська енциклопедія роки життя Н. Махна називає (17(29).10.1889–06.07.1934), а оцінку у біографічному тексті подає: «...один из главарей мелкобуржуазной контрреволюции на Украине в 1918–1921 во время Гражданской войны. Отряд во главе с Махно в течение весны и лета 1921 ускользнул от уничтожения, совершая рейды по всей Украине и Южной России, пока 26 августа близ г. Ямполья в составе полсотни всадников был вынужден бежать за Днестр... » [8, с. 524–525].

Нестор Іванович Махно
(1884?–1934)

Прапор Н. Махна

Радянські історики, схоже, не аналізували власні висновки, адже маневреність Н. Махна «по всій Україні та Південній Росії» з наступним переходом румунського кордону з півсотною вершників є виразною оцінкою його тактичних здібностей, як полководця, з яким червоні командири, схоже, не могли дати ради.

Українські енциклопедичні видання подають політичну оцінку лідера повстанського руху як: «анархо-куркульський рух проти Радянської влади в Україні 1918–1921, очолюваного Н. Махном. А керівне становище в ньому посідала куркульсько-монархічна верхівка» [11]. «Найдіяльнішу участь в розгромі Махна взяли комітет незалежних селян, які стали опорою Рад». Заради справедливості, мусимо зауважити, що саме селяни були

підтримкою повстанського руху Н. Махна [5, с. 104–105]. Останнє видання УРЕ енциклопедичну статтю про Н. Махна подає в 9-ти рядках, завершуючи таким: «...після розгрому махновщини 1921 р., втік за кордон для продовження антирадянської діяльності» [2].

Як бачимо із роком народження Н. Махно в різних документах та джерелах вказуються різні дати (1884, 1888, 1889) [3, с.163]. В. Чоп вкладає його дати народження в часовий інтервал між 1888 і 1911 р., коли Н. Махно мав досягти повноліття.

Доля Нестора Махна була типовою для українського села, дає загальне розуміння прихованих механізмів управління українським повстанським рухом, його анархістською різновидністю зокрема. Оточення Махна П. Аршинов, В. Антоні, А. Ветлугін, Б. Волін, Ейхенбауман, В. Білаш, Н. Зубченко та ін. дозволяє уявити загальну канву біографії, але дуже непростою ціною. Родинні перекази та фрагментарні спогади гуляйпільських мешканців доповнюють біографію нашого героя багатою і барвистою канвою.

Вплив українського повстанського руху, роль його лідера Н. І. Махна мали значний вплив на логіку подій 20-х рр. ХХ ст., варті уваги і мають немале значення для пізнання й аналізу внутрішніх процесів українського державотворення.

Н. Махно воював проти всіх, хто з'являвся на українських теренах. Тактично він входив у спілку із слабшими силами, щоб бити сильніших. Так, після упадку Гетьманщини виступив проти Директорії і разом з місцевими більшовиками в грудні 1918 р., захопив Катеринослав, але скоро залишив його, бо вступив в конфлікт з більшовиками. Махно звільнив від денікінців великі території включно з містами Бердянськом, Маріуполем, Катеринославом [4]. Влітку 1919 заключав угоду з першою бригадою УГА в Умані, а також з отаманом М. Григор'євим та іншими боротьбістами. Найбільшої популярності серед українських селян здобув своїми козацькими блискавичними рейдами на Лівобережній Україні в 1918–1919 рр. Про його повстанський рух радянська історіографія пише, що він почав нарощуватися, особливо в моменти розриву з червоними частинами, коли зростали випадки «звичайного бандитизму, грабінництва, влаштування єврейських погромів» [11, с. 16–17]. Дослідники його тактики визнають, що вона духом була козацькою (партизанською), а за організаційним рівнем нерідко бездоганною [10]. Кількість бійців в Н. Махна становила в 1919–1920 рр. 15–20 тисяч, переважала кіннота та кулеметники на тачанках і лише частково піхота. Рейди були блискавичними й переважно несподіваними відзначалися козацькою «віроломністю» супроти ворогів. Воював Н. Махно під чорним прапором. На еміграції жив у Польщі, Німеччині, Франції в крайній бідності. Помер в Парижі в злиднях. Водночас підтримував зв'язки з міжнародним анархістським рухом. В емігрантській літературі про нього писали автори: П. Аршинов, М. Кубанін, В. Руднев, Д. Ерде, М. Ірган, В. Дубровський та ін. Вони оцінювали вклад Н. Махна в боротьбу за незалежну Україну як геройський [11].

Стосовно нагородження Н. Махна орденом бойового Червоного прапора існує багато розповідей літераторів післяреволюційного періоду та його земляків. Інтернетівський простір поширює розповіді вдови Махна Г. О. Кузьменко журналісту і письменнику Семенову: «Нестор был действительно награжден орденом Красного Знамени, когда это случилось, я не помню, но орден помню очень хорошо, он был на блинном винте, его полагалось носить проколов верхнюю одежду, но Нестор не надевал его никогда.

Хранився он у меня, а во время бегства побросали все вещи, видимо, среди них и орден» [12]. Це ж джерело повідомляє, що в 1980–1990 рр. з'явилося кілька публікацій про те, що Н. Махно був нагороджений орденом Червоного прапора за № 4, коли батько Махно 27 березня 1919 року взяв Маріуполь, чим різко змінив обстановку на фронті в користь Червоної армії [12].

Матвій Григор'єв

Союзник М. Махна Матвій Григор'єв народився у 1884 р. в Ново-Ушицькому повіті Подільської губернії, його справжнє прізвище Нечипір Серветник. Захоплення його гайдамаччиною і козацтвом розпалила Лютнева Революція 1917 р., яка сприяла пожежі національної революції на Чорноморщині. І гордий нащадок козацької вольниці став одним із зачинателів Гайдамаччини ХХ ст. З весни 1917 р. штабс-капітан Матвій Григор'єв – кавалер офіцерського ордена Георгія розпочав українізацію частин російської армії, що входили до Бердичівського гарнізону [6]. Коли червона Росія (1917) посунула на Україну, Григор'єв став одним з перших оборонців українського уряду гетьмана Павла Скоропадського. Розчарувавшись в діях гетьмана, який відновлював велике землеволодіння, Григор'єв покидає службу в гетьмана і утворює в с. Верблюжка та сусідніх селах повстанські загони і починає підготовку до анти-німецького повстання.

На чолі повстанського загону в кінці 1918 року Григор'єв захоплює австрійський вагон зі зброєю, розбиває німецький підрозділ, свої успіхи закріплює створенням та залученням ста сімнадцяти повстанських загонів загальною чисельністю 15 тисяч козаків, які отримали оформлення як Херсонська дивізія та стали частиною Південного фронту Армії УНР під командуванням Симона Петлюри. Водночас до Одеси почали прибувати війська Антанти та російські підрозділи Гришина-Алмазова. Командувач 70-тисячним французьким десантом генерал Д'Ансельм зажадав відведення українських військ на лінію Бирзула – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон. І очолювана В. Винниченко Директорія погодилася.... Але не погодився Григор'єв, якого вразив безпідставний арешт полковника Петра Болбочана. З 1 лютого 1919 р. він розпочинає повстання проти Директорії і атакує праве крило армії УНР. 10 березня після тяжких боїв Григор'єв звільняє Херсон, 12.03. – Миколаїв, 06.04 – Одесу, скинувши «непереможну Антанту» в море. За бойові заслуги Григор'єв був представлений до Ордену Червоного Прапора і призначений командиром 1-ї української стрілкової дивізії [7, с. 78–79]. У 1919 р. Ю. П'ятаков вимагав від Реввоенради фронту: «Рішення центрального комітету полягає в тому, що Григор'єва потрібно якомога швидше ліквідувати». Так поступово Григор'єв завойовує симпатії українського селянства, який захищав його силою від грабунків московських продзагонів та вакханалії «чрезвычайки». Це був нестійкий час, хаос соціалістичних, анархістських, більшовистських уподобань, що призвів до хистькості національної влади в Києві. Отамани шукали авторитетів, часто на стороні, не виявляючи власного Бонапарта, зраджували Батьківщині. Не дивно, що Н. Махно, М. Григор'єв, Ковтун, Шинкар та інші ставали жертвами впливу, а згодом і заручниками російської політичної культури – комуно-соціалізму.

Отаман Херсонщини і Таврії М. Григор'єв дав наказ військам увійти до Києва, Полтави та Харкова. Характерно, що більшовицькі гарнізони і полки, кинуті проти нього, як правило, переходили на його бік. Російські комісари доносили: «Робітники Єлисаветграда зустрічали червоні підрозділи зі зброєю в руках. Селяни забезпечували Григор'єва продовольством і добровільно доставляли йому тисячі пудів хліба. Бажаючих вступити в його ряди було стільки, що у Григор'єва не вистачало зброї».

Існує ряд історичних документів, засвідчуючих, що орден Бойового червоного прапора за № 3 був призначений командирі 6-ї Української дивізії, отаману Ничипіру Григор'єву. З цього приводу командує 2-ю Українською червоною армією А. Є. Скачко доповідав

в квітні 1919 року в центр: «Одесу взяли виключно війська Григор'єва. В двохнедільних безперервних боях показали витривалість і видатну революційну стійкість, а їх командири – хоробрість і воєнний талант...Прошу товариша Григор'єва, який особисто показав приклад мужності в боях на передньому рубежі – під ним було вбито два коня і одяга прострілена в кількох місцях, і який добився перемоги над сильним ворогом з незначними втратами, нагородити орденом Червоного прапора» [13, 14].

Наприкінці лютого 1919 р., очолив Задніпровську стрілецьку бригаду, з квітня дивізію. Провів операцію із звільненням Південної України від військ Антанти, здобувши 10.03.1919 р. Херсон, а 15.03.1919 р. – Одесу.

Зрозумівши грабіжницьку практику більшовиків в Україні, супроводжувану кривавими репресіями проти українського селянства, Григор'єв піднімає антибільшовицьке повстання 05.05.1919 р. і звертається з універсалом «До українського народу», в якому закликав до боротьби проти російських продзагонів і комісарів та створення рад без більшовиків. 09.05.1919 р. його повстанська армія розпочала наступ із р-ну Знамянки – Олександрії – Куцівки на Катеринослав і Єлисаветград. 10.05.1919 р. здобуває Черкаси, 11.05 – Золотоношу, 12.05 – Кременчук. Планував швидким маршем пройти Лівобережну Україну і оволодіти Харковом. В кінці травня проти нього були кинуті добірні більшовицькі війська під командуванням К. Ворошилова і О. Пархоменка. Після ряду кровопролитних боїв на Полтавщині Григор'єв був змушений відійти на Херсонщину, де він і об'єднався з Н. Махном. Головний лозунг Григор'єва – «Долой ЧК» зустрічав відгук на всій території України. Червона армія, що складалася з більшості середняків, однозначно приєднувалася до цього заклику.

Головний отаман Херсонщини і Таврії Матвій Григор'єв, як і Нестор Махно, харизматичний воєначальник, який попри рідкісний талант, патріотизм та величезну енергію, не встиг захистити свою Вітчизну. Воював він проти німців та австрійців, у 1919 р. – проти Атланти, зокрема греків і французів, бив білогвардійців і Червону армію і виступав, на жаль, проти Гетьмана Павла Скоропадського та армії УНР. Ровесник Н. Махна з Новоушицького повіту Подільської губернії. З дитинства захоплювався історією Запорізької Січі [8, с. 87]. Довідники з історії України досі плутають його особисті дані, іменують його то Миколою, то Ничипором, то Матвієм, роки народження подаються і 1884, і 1888 [12].

Драматургія збройної боротьби на Півдні України складалася на початок 1919 року так, що армія Н. Махна та дивізія М. Григор'єва становили головну ударну силу Червоної армії – визнавав командувач російської окупаційної армії В. Антонов-Овсеєнко. Від позиції обох українських полководців залежало: продовжуватиме Червона армія надалі гвалтувати Україну чи спільними зусиллями отаманів її буде розгромлено. Н. Махно, Чубенко «відчували» в Григор'єві «предателя революції і ворога народу», що пояснювало допомогу Н. Махна у відбитті Катеринослава Червоною армією в григор'євців 25.05.1919 року.

Але не дивлячись на службу червоні оголосили Н. Махна поза законом.

Григор'єва «збивають із залізниці», він переміщується на сільські шляхи і продовжує формувати нові загони повстанців і 06.06.1919 відбиває у більшовиків Знамянку — крупний залізничний вузол.

Протягом місяця зволікав Н. Махно на пропозицію Григор'єва об'єднатися. Два українські леви, ровесники, національно орієнтовані світоглядно, кожний безперечний авторитет у своїх регіонах в кінці-кінців зустрілися 25.06.1919 р. в селі Компаніївці (нині Кіровоградщина). Перше запитання задав Махно: «Проти кого будемо воювати?». І запропонував «бити Петлюру». Григор'єв відповів: «Комуністів будемо бити». Махно додав: «І Денікіна»... Врешті, узгодивши позиції, створили об'єднану Повстанську армію, головнокомандувачем якої став отаман Григор'єв, а головою Реввійськради (тобто політичним зверхником) – Нестор Махно [12].

Перші успіхи об'єднаної Повстанської армії не забарилися: 27 червня Григор'єв відвоював рідну Олександрію, а на початку липня взяв Єлисаветград. Його залізна воля змушує об'єктивно оцінювати воєнне становище, він все більше вдумується в значення співробітництва з побратимом С. Петлюрою, якому пише з Олександрії: «Ми відкололися від Вас через те, що Ви повели на Україні мілкобуржуазну внутрішню і закордонну політику, яка дала змогу експлуатувати державами Антанти наш нарід і його багатства. Ми відкололися від комуністів і б'єм їх через те, що 90% населення України не хоче комуни... Ви зараз ведете наступ на комуністичний фронт, ми теж наступаєм з тилу. Бажано було б знати, чи будемо ми битися, як комуністи розбіжаться, чи ні?» [12].

Обидва полководці все ж таки, схоже, зуміли подолати – С. Петлюра антимілітарний свій чад, а Григор'єв свої «радянські» утопії. Однак, зближенню двох національних сил, завадив Н. Махно: 27 липня 1919 р. в с. Сентове він та майбутній чекіст Чубенко розрядили магазини своїх револьверів у Головного отамана Херсонщини і Таврії... Останніми словами Матвія Григор'єва були: «Ой батьку, батьку...».

«...не так ті вороги, як добрії люди...»

Про увічнення пам'яті українських національних героїв, навіть у їх рідних кресах Гуляйполі і Херсонщині, мова кволо почала вестись лише після виборення Україною незалежності [4, 5]. Козацький край, а він історично охоплював обидва регіони, не був удостоєний честі звеличення героїв-українців початку ХХ ст. На козацьких теренах московсько-обкомівські адміністрації не дозволили українцям увічнити пам'ять Запорозького козацтва, його національним героям Д. Вишневецькому (Байді), І. Сірку, П. Сагайдачному, Б. Хмельницькому – нікому! Щоправда в Гуляйполі, якийсь патріотичний політик поставив у бронзі скромну фігурку Н. Махна, сидячого з байдужим поглядом на лавочці під райбудинком культури [4]. В решті історичних місць, ні козацтву, ні отаманам – ні героям Н. Махну, М. Григор'єву та іншим видатним українцям монументально пам'ять не відзначалась, і схоже, черга до цього ще не дійшла, незважаючи на чергову кампанію про документацію козацької землі, так щедро политой кров'ю українського народу. Те, що насправді повстало на теренах Гуляйполя і Херсонщини є не лише скромним, а й образливим відлунням до пам'яті легендарних героїв.

Козацький народ нині скептично оцінює недолугість місцевої влади. Це довели в м. Кременчузі, де громадськість одноосібно встановила пам'ятник Н. Махну. На жаль, цього не сталося на легендарному острові Хортиця, історичних місцях Запорозьких січей, пенатах Івана Сірка – де прамосковська експансіоністська ідея і місцеві п'яті колони скували всі можливості відтворення української дійсності.

Як свідчать сучасники подій (А. Чубенко, В. Білаш) та інші джерела, вбивство Григор'єва Н. Махном в селі Сентовому, документально не доведено. Енциклопедичні видання безапеляційно загибель Григор'єва відносять як розправу над ним нібито за утаємнічені контакти з деніківцями [11; 12].

Успіхи полководця і політика М. Григор'єва пояснюються більшістю біографів тим, що він, син українського народу, ясно і глибоко усвідомлював патріотичні моменти українського селянства у боротьбі за своє визволення. Він зумів очолити селянський повстанський рух, використав свій військовий професійний досвід й організаторський талант для організації повстанського руху і спрямування боротьби українського народу на звільнення України від Московської інтервенції і капіталу [11].

Другий учасник цієї боротьби Н. Махно – «батько» набув величезної популярності серед селянства на Лівобережжі. Найбільше вславився своєю партизанською тактикою й організаційними здібностями. Кількість бійців у Махна становила в 1919–1920 рр. 15–20 тис. переважно кіннотників та кулеметників на тачанках. Рейди Н. Махно, як і

М. Григор'єва, бували блискавичними і несподіваними, що в порівнянні з Червоною армією вирізнялися явною ефективністю.

Обидва українські «кіборги» 20-х рр. ХХ століття подали всім своїм життям приклад мужності і незламності, відданості Українській національній ідеї, яка у вирії буремних 1917–1921 рр. вже завершувалась у своєму формуванні і засвоювалось патріотичними верствами українського народу. Нині інтернетівський простір наповнений публіцистикою, не підтвердженою фактами і документами, які носять, нерідко, антиукраїнський характер, спотворюють історичну правду про минуле історії України. Неоднозначність суспільно-політичної оцінки обом народним героям у вітчизняній історіографії, не повинні розставляти ці дві видатні історичні постаті в протилежні позиції борні. Вони обидва заслуговують статусу Українських національних героїв.

Українські народні герої революційної доби ХХ ст. Нестор Махно і Матвій Григор'єв були українцями, як за духом, так і за своєю боротьбою за Українську державу. Автор публікації застерігає не спішити називати Н. Махна вбивцею свого союзника М. Григор'єва. Варто «добре намотати на вуса» те, що цьому немає достовірного підтвердження. Можна погодитись з емігрантською думкою істориків, що вони обидва були українськими національними героями.

Джерела та література

1. Донбасс. – 1991. – № 3.
2. Идея равенства и большевики / Н. Махно // Хортица. – 2002. – № 1. – № 2.
3. Народ без партій, диктаторів і влад: [замітки, вірші] / Н. Махно // Україна. – 1993. – № 15.
4. Перший пам'ятник Нестору Махнові збудували на народні гроші // Хортица. – 2011. – № 1; 2002. – № 1; – 2001. – № 2.
5. Пам'ятник Н. І. Махну буде // Голос Гуляйпільля. – 1998. – 2 грудня.
6. Савченко В. А. Авантюристы Гражданской войны: историческое расследование / В. А. Савченко. – Харьков–Москва, 2000.
7. Советская власть, ее настоящее и будущее [стаття] / Н. Махно // Хортица. – 2002. – № 1.
8. УРЕ. Т. 3. – Вид. 1. – К., 1971.
9. УРЕ. Т. 6. – Вид. 2. – К., 1981.
10. Чоп В. М. Нестор Махно / В. М. Чоп. – Запоріжжя: РА, «Тандем-У», 1998.
11. Довідник з історії України / За ред. Р. Шуста, І. Підкови / Р. Шуст, І. Підкова. – Вид. 2. – К.: Генеза, 2001. – С.178–179.
12. ЕУ. – Т. 2 / за ред. В. Кубійовича. – К.: 1993. – С. 435.
13. Unknownwar.info/=666.
14. Unknownwar.info/=666.
15. www.sammler.ru/index.php?showtopic=61858.
16. Центральний державний історичний архів вищих органів влади України.

МУЗЕЙНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Лисенко Т. М. (м. Запоріжжя)

Малі музеї Запоріжжя – предмет краєзнавчих розвідок

Про необхідність дослідження роботи громадських музеїв як найважливішої форми фіксації краєзнавчих знань та матеріалізації місцевої історії, культури та традицій

Музейна справа безпосередньо є цариною діяльності автора статті і працюючи заступником Генерального директора з наукової роботи в Національному заповіднику «Хортиця», маєш справу з різними відділами підпорядкування: археологами, реставраторами, фондовиками, відділом експозиційної роботи, просвітянами. Всі науковці заповідника перебувають у так званому музейному просторі: вивчають здобутки вітчизняних та зарубіжних фахівців, накопичують власний досвід з розбудови експозицій, слідкують та розробляють власні креативні виставки.

Сучасні виклики надають змогу переглянути власні можливості і йти шляхом не кон'юнктурних експозицій, а виключно історичної правди, повернутися до своїх витоків: «Хто ми? До чого прагнемо? Що залишимо після себе?». Крім того, час зумовив необхідність прийняття пакету законів про декомунізацію, і саме цим було надано можливість переосмислення і запровадження нових підходів в музейній справі.

Нажаль, якщо в державних музеях є наукові співробітники з великим досвідом роботи, то, в так званих «малих», громадських музеях, ентузіаста своєї справи залишені на самоті та без належної фахової підтримки.

Як члена запорізького обласного осередку Національної Спілки краєзнавців України, тема малих музеїв Запоріжжя вже давно цікавила автора і спонукала до більш глибокого вивчення, дослідження та поширення інформації про такі музеї, створені на громадських засадах.

З'ясуємо ж, звідки пішла сама назва – «громадський музей». До наукового обігу цей музейний термін було введено у 1978 році «Типовим положенням про музей, що працює на громадських засадах», затвердженим Міністерством культури СРСР для визначення знакової для радянського періоду категорії музеїв, які до цього іменувалися «місцеві», «недержавні», «самодіяльні», «народні» [6, с. 185–193]. Згідно цього документу «громадські музеї є культурно-просвітніми установами, які цілеспрямовано збирають, зберігають, експонують предмети матеріальної та духовної культури, що представляють історичну, наукову, художню та іншу цінність, які ведуть на їхній основі широку роботу з виховання трудящих. Проте таке визначення, зберігаючи свій основний зміст, активно використовувалось для позначення відповідної категорії музеїв у доволі широких хронологічних рамках: XIX – початок XXI століття. [1, с. 102].

Для більш точного розуміння, можна розглянути і саме словосполучення «громадський музей» з позицій тлумачення вжитих у ньому слів. Так, значення слова «громадський» за довгий час практично не змінилося. У XIX ст. «громадський» – суспільству привласнений, до нього віднесений, загальний, мирський» [2, с. 301], у XX ст. – «громадський» – приналежний до громади, не приватний, колективний» [5, с. 400], «створений, накопичений громадою у процесі виробництва, надбання усієї громади» [10, с. 530].

Друга складова словосполучення – «музей» у перекладі з грецької мови означає місце, присвячене музам, дочкам богині пам'яті і призначене для занять літературою та наукою. Починаючи з часів середньовіччя музеями стали називати колекції пам'яток історії, природи, творів мистецтва. З часом зміст поняття змінився та розширився. Сьогодні, згідно Закону України «Про музеї та музейну справу», українські музеї – культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної та духовної культури [7, с. 191].

Таким чином, поняття «громадський музей» може бути визначено як музей, в основі якого лежить колекція, створена, накопичена та приналежна громаді, а не державі чи приватній особі. В житті це музеї, які створені та існують за ініціативи громади, а саме: учбових закладів, підприємств, громад, товариств, приватних осіб, в тому числі музейні кімнати при будинках культури або бібліотеках тощо.

Природознавчий музей біологічного факультету
Запорізького національного університету

Музей-галерея прикладної кераміки та живописної
творчості Іллі та Олексія Бурлай (приватний)

Музей техніки «Фаетон»
Запорізької обласної громадської організації
ім. Л. Хлевного (Автоклуб «Фаетон»)

Музей історії зброї
Приватна колекція Віталія Григоровича Шлайфера

Громадські музеї умовно можна поділити на групи:

- 1) музеї, що працюють під безпосереднім керівництвом органів культури (районні, міські, сільські) і звітують перед ними;
- 2) музеї різних рівнів установ і закладів, колективів промислових та сільгоспідприємств, які працюють під керівництвом адміністрації (правління) або створених ними громадських організацій;
- 3) шкільні музеї, що працюють під керівництвом органів народної освіти» [6, с. 186];

- 4) музеї однієї чи декілька колекцій, які належать певним членам громади, ентузіастам-збирачам.

Як правило, громадські музеї не мають штатних працівників і тільки в досить великих та створених на базі підприємств чи установ на їх чолі стоїть обрана Рада музею, директор, зберігач фондів. Не всі малі музеї мають положення або статuti, які б регламентували їх діяльність. Державні музеї, як правило, надають їм науково-методичну допомогу в організації просвітньої діяльності, експозиційної та фондової роботи.

Створення громадського музею є результатом серйозної багаторічної роботи членів громади з вивчення культури, традицій, природи та історії не тільки краю, а й окремого підприємства, біографій земляків, окремих історичних подій. Тому незалежно від профілю діяльність таких музеїв носить, як правило, краєзнавчий характер.

Позитивним моментом у створенні та просвітницькій діяльності громадських музеїв є особистий інтерес і ентузіазм ініціаторів, але, досить часто, існують і такі негативні явища, як непрофесіоналізм, низький рівень обліку колекцій, небезпека їх втрати, нестабільність. Так, велика кількість громадських музеїв просто припиняли своє існування з відходом з установи чи з життя ініціатора створення або ж ентузіаста їх діяльності, після чого гостро поставало питання про подальшу долю колекції.

Між тим, у фондах громадських музеїв зберігається значна кількість предметів музейного значення. Поступаючись певним рівнем професіоналізму музейної роботи державним, громадські музеї на всіх етапах історії свого існування були живою творчістю членів громади, навіть своєрідним протестом проти формалізму, шаблонів, жорстких ідеологічних установок. Їх роль у місцевому суспільному та культурному житті завжди проявлялась у залученні великої кількості людей до активної участі у самій музейній діяльності, а не тільки в якості відвідувачів. Учасники громади самі стають збирачами експонатів для такого музею, дбають про їх збереження, охорону, облік, стають екскурсоводами.

Звернімось до історії створення громадських музеїв на теренах України.

Починаючи з XIX ст. створення та діяльність громадських музеїв було пов'язане з громадською ініціативою, діяльністю художніх або наукових товариств, вчених архівних комісій, статистичних комітетів, університетів та шкіл. Так, колекції, які спочатку відігравали роль необхідних елементів занять наукових товариств, згодом перетворювалися на музеї, засновані цими-таки товариствами. У школах для створення музеїв використовувалися зібрання колекцій, приладів, картин і всього того, що мало відношення до навчального процесу. Більшість таких музеїв формували власні бібліотеки та різноманітні кабінети для наукових занять [1, с. 103]. Наприклад, у XIX ст. з ініціативи Товариства шанувальників старовини й мистецтва був створений Міський музей та музей при Університеті Св. Володимира у Києві [3, с. 19.], а також музей при Харківському університеті [8, с. 23]. Колекції таких музеїв були власністю товариств, які їх створювали, проте, за складом колекцій і їх долею уважно стежила держава.

На початку 20-х років XX ст. створення та діяльність музеїв при різних товариствах, установах набуло надзвичайно широкого розмаху, чому в значній мірі сприяв розвиток краєзнавчого руху, політехнізація, активна робота з написання історії фабрик, заводів. Значний ріст чисельності музеїв, у свою чергу, актуалізував необхідність прийняття певних нормативно-правових актів, які б регулювали їх діяльність.

Так, Декретом РНК від 20 серпня 1923 р. була виділена категорія «місцевих музеїв», які перебували у підпорядкуванні «губернських відділів народної освіти, установ охорони здоров'я, сільськогосподарських, кооперативних та інших. Це могли бути наукові, краєзнавчі, педагогічні музеї» [4, с. 9]. Також про музеї, які не були включені до мережі державних установ, мова йшла в Інструкції про облік і охорону пам'яток мистецтва,

старовини, побуту та природи, затвердженої у 1924 р. Згідно з цією інструкцією, такі музеї були зобов'язані складати повний опис майна, яке має музейне значення. Описи склалися за розпорядженням і під наглядом виконавчих комітетів автономних республік і областей, обласних і губернських виконавчих комітетів. Під час складання опису необхідно було дотримуватися форми, встановленої Відділом у справах музеїв та за участі представників губернських підвідділів у справах музеїв і державних музеїв, включених у мережу державних установ [4, с. 13]. У перелік предметів, які необхідно було вказати, входили картини, малюнки, гравюри, скульптури, меблі, порцеляна, вироби з бронзи та благородних металів, предмети художнього, побутового та меморіального значення, колекції й окремі предмети археології, колекції та предмети народного побуту й мистецтва, етнографічні, біологічні, геологічні колекції тощо [4, с. 15]. Навіть цей неповний перелік дає можливість уявити багатство матеріалу, що перебував у власності «місцевих музеїв».

Музеї були одним з універсальних способів поширення знань і допомагали людям розвинути в собі спостережливість, ґрунтуючись на особистих, а не чужих враженнях знаходити відповіді на питання, які їх цікавлять. Правильно організований музей був корисним різним категоріям відвідувачів і тому став могутнім зняряддям розвитку інтелектуальної діяльності та культурних інтересів всього суспільства.

Тоталітарна політика 1930-х років щодо музейних співробітників і музеїв усіх форм власності, яка проявилась у примусовому вилученні предметів з їх фондів задля поповнення валютних надходжень, закритті історико-побутових та історико-художніх музеїв як ідеологічно шкідливих і небезпечних національних, звільненні інакомислячих, призвела до значного скорочення мережі музеїв. Загалом, довоєнний період розвитку громадських музеїв вивчений недостатньо, точні статистичні дані відсутні. Проте, в сучасній історіографії вважається, що більша частина місцевих музеїв на той час перестала працювати. В 1941 р. лише близько 10 громадських музеїв зберегли свій статус [11, с. 285].

Створення та діяльність музеїв на громадських засадах стали основним змістом нового етапу краєзнавчого руху вже у післявоєнний період. З другої половини 50-х років такі музеї активно створювались при органах культури місцевої влади, у школах, на підприємствах, особливо в тих областях і районах, де гостро відчувалася нестача музейних установ. Найбільше поширення набули музеї бойової і трудової слави, історії комсомолу, історії підприємств, меморіальні та шкільні музеї.

Активна підтримка історико-краєзнавчого руху з боку партійних і державних органів, а також громадських організацій, прийняття у 1964 році Постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» призвели до чергового зростання мережі музеїв на громадських засадах упродовж всього наступного десятиліття. Всебічний розвиток і підтримка інтересу «широких мас трудящих» до вивчення свого краю, розширення всіх видів культурно-просвітньої роботи на громадських засадах, активна робота із зібрання історичних реліквій, матеріалів з історії фабрик, колгоспів, радгоспів дали відчутні результати [1, с. 102].

До кінця 70-х років ХХ ст. «народні музеї» стають певним феноменом культурного життя радянського суспільства й займають досить помітне місце в музейному житті країни. Основними критеріями для присвоєння статусу «Народний музей» були внутрішньомузейні показники: наявність не менше 70 м² експозиційної площі, не менше 500 музейних предметів основного фонду, не менше 5 тисяч відвідувачів і 70 екскурсій на рік.

Народними музеями спочатку іменувалися всі музеї, які діяли на громадських засадах, а з кінця 1970-х рр. цей термін став означати почесне звання, присвоєне громадським музеям, згідно з «Типовими положеннями про музеї, які працюють на громадських засадах». Саме з цього часу в науковий обіг і вводиться новий музейний термін –

«громадські музеї», який на відміну від попередніх найбільш яскраво та повно відобразив основне значення даної категорії музеїв.

З фондів Запорізького обласного архіву

Одна з найбільш яскравих тенденцій кінця 1990-х рр., на думку дослідників, полягає в тому, що музеї стали центрами тяжіння для інтелігенції, творчих та громадських об'єднань, а подекуди взяли на себе функції творчих спілок, що на той час вже розпалися. На базі музеїв виникли музейно-виставкові комплекси і центри, що збільшило розмаїття форм музейної діяльності та залучило до співпраці з музеями широке коло населення.

На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах становлення незалежної держави перед громадськими музеями постали складні завдання модифікації й інтеграції в сучасний український культурний простір. Основні базові завдання радянського періоду, що лежали в основі всіх форм діяльності громадських музеїв, втратили свою актуальність, а робота на громадських засадах, до якої входять фондова, експозиційна та екскурсійна діяльність, практично неможлива в умовах сучасної економічної політики. Проте, громадські музеї, переживаючи етапи внутрішньої трансформації, змогли не тільки зберегти багатий накопичений матеріал, але й заявили про себе в новій якості [1, с. 102].

На сьогодні актуальність дослідження малих музеїв полягає в тому, що в усіх цивілізованих країнах громадські музеї – яскрава, помітна частина суспільного та культурного життя, в багатьох зберігаються просто унікальні зібрання, а самі музеї досить часто виступають ініціаторами значущих наукових та культурних заходів. Виховання гармонійно розвиненої особистості, естетичного сприйняття, задоволення потреб духовного життя може відбуватися в стінах саме таких музеїв. Сьогодні громадські музеї все активніше залучають до співпраці фахівців – істориків, етнографів, краєзнавців, чим постійно підвищують рівень такого музею науково-культурного закладу.

В Україні значну роль у збереженні та подальшому зростанні існуючої мережі громадських музеїв в умовах нових політичних та соціально-економічних реалій пострадянського часу зіграв стабільний розвиток краєзнавчого руху. Саме краєзнавчі дослідження, спрямовані на відродження історії незалежної України, на виховання патріотизму та поваги до минулого свого народу, підтримані суспільством і владою, підтримують мережу громадських музеїв. З іншого боку, громадські музеї, як за радянських часів, так і на сучасному етапі – були й залишаються центрами краєзнавчої роботи на місцях. На зміну музеям бойової й трудової слави приходять музеї історії

містечок і сіл, меморіальні й етнографічні музеї, музеї прикладного мистецтва, народної художньої творчості тощо.

Протягом 2011–2017 років автору вдалося познайомитись з досвідом роботи спілок краєзнавців в інших областях України щодо вирішення питань життєдіяльності музеїв на громадських засадах.

Вразила Івано-Франківщина, де колеги змогли об'єднати зусилля музейної громади та освітян на висвітлення історії, природи, етнографії свого краю. Разом із науковцями Національного заповідника «Хортиця», ми відвідали краєзнавчу конференцію, де про сільські громадські музеї Прикарпаття в роки Незалежності України розповідала аспірант кафедри туризму і рекреації Інституту туризму Прикарпатського Національного університету ім. Василя Стефаника Інна Демеха.

Най докладніше вона презентувала музей історії, який діє в селі Новосин Долинського району. Відкрився він ще 1990 році і презентує культуру і побут цього населеного пункту. Незважаючи на те, що музей займає лише одну шкільну аудиторію, він має поважну колекцію – понад 130 експонатів, які згруповані за чотирма розділами: «Хатина мого дідуся», «Народна медицина», «Куток Берешня», «Національний одяг». Актив згаданого музею проводить плідну навчально-виховну роботу з учнями села: відкриті уроки, вечори-зустрічі тощо, а також веде пошук нових унікальних експонатів [9, с. 113].

Цікавим прикладом також став громадський музей в селищі Вербіж Коломийського району, де в місцевому будинку культури лише в одній кімнаті розташовано експозицію з пам'ятками матеріальної та духовної спадщини. «Як правило, всі громадські музеї краю невеликі за розміром, але це не применшує їхнього значення» – запевняла нас Інна Демеха.

Перебуваючи на Львівщині у Самбірському районі, селище Кульчиці, яке є батьківщиною гетьмана Конашевича-Сагайдачного, ми мали змогу завітати до музею, розміщеному у колишній початковій школі. Зусиллями громади було збережене подвір'я XVII ст., яке відображає побут та традиції місцевого населення у первинному вигляді. Цей музей постійно поповнюється новими експонатами та оберігається на волонтерських засадах місцевими жителями.

В народному музеї в с. Покровське
(Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.)

Громадський музей в с. Олександрівка
(Приазовський р-н, Запорізька обл.)

Є подібний народний музей і в селі Покровському Нікопольського району Дніпропетровської області. Музей розпочав своє існування як громадський 22 листопада 1969 р., а у червні 1971 року йому присвоєно звання народний. Це велика кімната біля бібліотеки на другому поверсі будинку культури. Експозиція налічує, замисліться, більше 3300 експонатів! Керівниця музею особисто провела нам чудову екскурсію та завершила її власними віршами про своє село, його історію від радянських часів до часів Незалежної України XXI століття.

Під враженням від цих мандрівок виникла ідея дізнатися про долю громадських музеїв на рідній землі – в Запорізькій області.

Першим автору на думку спало село Олександрівка Приазовського району, де колись жила моя родина упродовж шести років. У 1956 р. мого батька, після закінчення фізмату у педінституті, направили до цього села простим вчителем, а невдовзі саме там він став директором школи. Мого батька досі пам'ятають колишні учні і їх батьки не тільки Олександрівки, в якій була середня школа, а і навколишніх сіл: Степанівки – з її восьмирічкою і Гірсовки, Дунаївки, Нечкіна, в яких були тільки початкові класи. Так що діти, які народилися у 40-50-х роках навчалися саме в Олександрівці. Нажаль, до цього часу я близько не переймалась історією села, куди переїхала ще трирічною дитиною і встигла закінчити два класи початкової школи. В цьому рідному мені селі при будинку культури зусиллями громади створено музей, яким керує місцева бібліотекарка. Приємно бачити, з якою любов'ю вона показувала нам цей музей і як небайдужі люди зберігають свою пам'ять.

Саме завдячуючи таким самовідданим ентузіастам музейної справи і виникла у членів очолюваної автором комісії з музейного краєзнавства Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України ідея створити реєстр таких громадських музеїв, розповісти широкому загалу їх історію, історію рідної їм землі і людей, які на ній працюють і живуть, про музейні колекції та експозиції. Саме з метою популяризації спілка разом із Запорізьким обласним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді створить інтерактивну «Карту малих музеїв Запоріжжя».

Початком роботи в цьому напрямку стане виявлення та збір максимально повної інформації про існуючі малі музеї та їх експозиції.

І перший крок – участь спілчан у роботі журі щорічної обласної краєзнавчої конференції «Земля за порогами», яку проводить Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді і співорганізатором якого виступає Національний заповідник «Хортиця». З 2013 року постійними членами журі є автор цієї статті та Головний редактор електронного часопису «Краєзнавство Запоріжжя», старший науковий співробітник Національного заповідника «Хортиця» – Сурченко Сергій

Володимирович. В конференції приймають участь роботи, присвячені вивченню історії та природи свого населеного пункту Запорізької області, і підготовані учнями – членами краєзнавчих гуртків, що створюються саме при малих музеях в школах та будинках культури. Роботи юних краєзнавців допоможуть нашим намаганням виявити, дізнатись та розповісти про ці музеї на сторінках даного Часопису.

Другий крок – знайомство безпосередньо з роботою музеїв, створених на громадських засадах. І тут важливими є усі складові, які відображують їх діяльність: діловодні документи (довідки, звіти, тексти виступів тощо); книги відгуків, що дозволяють проаналізувати динаміку активності роботи з відвідувачами, деякі елементи експозиційної роботи; інвентарні книги, що дозволяють вивчати фондову та експозиційну діяльність, характер комплектування фондів; презентаційні буклети, книжки-розкладки, листівки, путівники, що містять відомості про основні розділи експозиції і найбільш важливі експонати; тематико-експозиційні плани музеїв, де систематизовано фондову колекцію; також важливим джерелом є періодика, фото фіксація та репортажі у ЗМІ, що дозволить максимально повно скласти загальну картину роботи музею.

Важливим джерелом вивчення повинні стати фонди Державного архіву Запорізької області, в яких містяться документи цих музейних установ. Неоціненною стане інформація про роботу громадських музеїв в регіоні, про формування та поповнення колекцій.

Караїмський етнографічний музей громадської організації
«Мелітопольське національно-культурне караїмське товариство «Джамаат»

Будинок-музей менонітів в селі Ручаївка Запорізького району (приватний)

Застосовуючи досвід колег з Прикарпаття, важливим та вкрай необхідним напрямком роботи повинно стати більш повне та змістовне надання постійної науково-методичної допомоги Національним заповідником «Хортиця», Запорізьким обласним краєзнавчим

музеєм та Запорізькою обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, шляхом організації семінарів та консультацій, допомоги в організації екскурсій та оцінюванні екскурсійної документації, формуванні планів діяльності та ін.

На сьогодні однією з найважливіших тенденцій у міжнародній музейній практиці є усвідомлення музеями своєї особливої, відповідальної місії в культурі. Збираючи, колекціонуючи, зберігаючи, документуючи та досліджуючи, вони формують культурне середовище майбутнього. Таке розуміння своєї ролі в суспільному житті визначає активну і творчу позицію музею: він не просто орієнтується на конкретне соціальне замовлення, але і вибудовує самостійну стратегію діяльності та розвитку.

В суспільному житті держави громадські музеї є найважливішою формою фіксації краєзнавчих знань та досліджень, завдяки якій матеріалізується місцева історія, культура та традиції. Додатковий музеєзнавчий пошук дозволив би звернути увагу широкої аудиторії на різносторонню діяльність, культурологічну багатшаровість цих музеїв, які досі практично не вивчені, а також на їх найбільш видатну рису – особисту зацікавленість і ентузіазм творців громадських музеїв, завдяки яким ці установи, за умов якісного розвитку, можуть стати справжнім осередком культури.

Джерела та література

1. Громадські музеї в історичній ретроспективі / І. Ф. Стельмах // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 102-111.
2. Даль В. Толковый словарь живого русского языка. – М., 1881. – С. 301.
3. Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство. – К., 1980. – С. 19.
4. Об учете и охране памятников искусства, старины, быта и природы : инструкция // Декреты и инструкция об учете и охране памятников искусства, старины и природы / Отдел по делам музеев и охране памятников искусства и старины Главного управления научных, научно-художественных и музейных учреждений Народного Комиссариата Просвещения. – М., 1924. – С. 9.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1973. – С. 400.
6. О музее, работающем на общественных началах : типовое положение от 12.04.1978 г. // Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. Музей на общественных началах. – М., 1985. – С. 185–193.
7. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25. – С. 191.
8. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство : навч. посіб. – К., 2008. – С. 23.
9. Сільські громадські музеї Прикарпаття в роки незалежності України / І. Демеха // Гілея : науковий вісник. – 2013. – № 75. – С. 111–115.
10. Словарь современного русского литературного языка. – М.–Л., 1959. – Т. 8. – С. 530.
11. Юренева Т. Ю. Музееведение: учебник. – М., 2006. – С. 285.

Митрофанова Т. Г. (Запоріжжя)

Концептуальні засади створення шкільного музею (на прикладі Музею історії дитячого туристичного руху Запорізької області)

На прикладі Музею історії дитячого туристичного руху Запорізької області розглядаються концептуальні засади створення музею при навчальному закладі

Серед виховних напрямів діяльності освітян України найбільш актуальним завжди було патріотичне виховання учнівської молоді, яке відповідає нагальним вимогам і викликам сучасності та закладає підвалини для формування у дітей свідомості, прояву патріотичних почуттів, нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу.

Сьогодні нашої держави потребує застосування нових інтерактивних підходів у вихованні підлітків, які спрямовані на організацію та координацію інформаційно-просвітницької роботи з дітьми у сфері національно-патріотичного виховання.

Велике значення у вихованні учнівської молоді завжди відігравав сектор музейних комунікацій, особливо музеїв на базі навчальних закладів України.

Новітні тенденції у музейній справі України заключаються у здійсненні інтеграції музейних експозицій у загальний навчально-виховний процес з учнівською молоддю і є дуже результативними для формування патріотичних почуттів дітей до соціально-політичних процесів в державі.

Туристський табір (фото О. Штифмана)

За останні роки в Україні визначено зростання відкриття сучасних музеїв на базі навчальних закладів. Яскравим прикладом є створення Музею історії дитячого туристського руху Запорізької області на базі комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради (далі – Музею).

Наукова концепція Музею містить всі необхідні структурні елементи: чинники, що впливають на особливості створення музею, його місія, мета і завдання, тематична структура, принципи і методи побудови експозиції, її науковий зміст, науково-теоретична основа, предметна база експозиції, архітектурно-художнє рішення, очікувані результати.

Пропонуємо ознайомитися з науковою концепцією Музею, яка була підготовлена у тісній співпраці співробітників Центру, науковців Національного заповідника «Хортиця» та членів Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Концепція Музею історії дитячого туристського руху Запорізької області

В умовах активної фази реформування освітньої галузі набувають нового значення напрямки роботи, безпосередньо пов'язані з виховними процесами дітей, про що зазначено Стратегією національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затвердженою Указом Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015 «Про Стратегією національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки».

На забезпечення системних змін, досягнення високої якості, ефективності, цілеспрямованого та прогнозованого розвитку у сфері національно-патріотичного виховання направлені заходи реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, яка затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах».

Йдеться про нове розуміння певних педагогічних засобів, запровадження яких має гарантувати виховання свідомих громадян і патріотів своєї держави. В цьому сенсі музейна педагогіка – досить новий, але вже популярний напрям навчально-виховної діяльності, що має в своєму арсеналі потужні виховні традиції.

Приміщення майбутнього Музею історії дитячого туристського руху Запорізької області

Фонди Музею історії дитячого туристського руху Запорізької області

Фокусування діяльності музею на дитячій туристсько-краєзнавчій діяльності ще більше підсилює його своєчасність і актуальність створення. Заняття туризмом і краєзнавством з дітьми сформували в позашкільній освіті учнівської молоді окремих напрямків, що є комплексним засобом розвитку підрастаючого покоління, адже дитячий туризм як вид спорту, змістовного дозвілля і відпочинку є середовищем фізичного, духовного та патріотичного виховання для його учасників і потужною протидією антигромадським явищам у суспільстві – наркоманії, алкоголізму, дитячої і молодіжної злочинності.

Туризм, як невід'ємна складова життя сучасної людини, нині виступає засобом комунікації та саморозвитку, підвищення рівня освіти, загальної та фізичної культури. Дитячо-юнацький спортивний туризм, є однією з найбільш ефективних оздоровчих технологій, що значною мірою зміцнює здоров'я, підвищує працездатність і творчу активність. Туризм – дієвий засіб, який виховує такі високі моральні якості як національну самосвідомість, активну громадянську позицію, колективізм, дисциплінованість.

Основними напрямками діяльності комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради (далі – КЗ «Центр туризму» ЗОР) є туристсько-краєзнавча робота та національно-патріотичне виховання дітей та підлітків, які передбачають залучення вихованців до активного вивчення історії рідного краю та довкілля, географічних, етнографічних, історичних, природних об'єктів і явищ соціального життя, оволодіння практичними вміннями дослідницької діяльності та навичками зі спортивного туризму і краєзнавства, організацію змістовного дозвілля, виховання дбайливого ставлення до природи і культурно-історичної спадщини України.

Створення на базі КЗ «Центр туризму» ЗОР Музею історії дитячого туристського руху Запорізької області» передбачає акумуляцію інформації, узагальнення існуючого досвіду туристсько-краєзнавчої роботи з учнівською молоддю області, оптимізацію вищезазначених напрямків й формування стратегічного бачення подальшої участі дітей та підлітків у розвитку туристичної галузі Запорізького регіону.

Обговорення концепції Музею історії дитячого туристського руху Запорізької області

Чинники, що впливають на особливості створення Музею

Актуальність створення Музею мотивована вимогами часу: новітніми тенденціями розвитку туристичної сфери, музейної справи та потребою застосування інтерактивних методик навчання в позашкільних навчальних закладах, які спрямовані на організацію та координацію інформаційно-просвітницької роботи у сфері діяльності національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Необхідність створення музею історії дитячого туристсько-краєзнавчого руху в Запорізькій області обумовлена наступними факторами:

1. Посилення уваги представників влади до позашкільної освіти як на місцевому, так і державному рівнях.

2. Проголошення популяризації туристсько-краєзнавчої роботи як одного з базових напрямків позашкільної освіти у національно-патріотичному вихованні молоді Запорізького краю.

3. Розташування Музею на базі комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, який є координатором туристсько-краєзнавчої роботи в Запорізькій області.

4. Використання експонатів, пов'язаних з історією формування туристського дитячого руху Запорізької області, надає можливість більш ефективно популяризувати туристсько-краєзнавчу роботу нашого краю.

5. Здійснення інтеграції Музею в загальний навчально-виховний процес через залучення до роботи гуртків юних екскурсіводів, музеєзнавців, істориків, етнографів, географів, проведення виховних заходів, круглих столів, конференцій тощо.

6. Забезпечення належної організації науково-дослідної та методичної роботи у сфері національно-патріотичного виховання серед навчальних закладів Запорізької області.

Позитивним моментом створення Музею є те, що він стане навчально-методичною лабораторією КЗ «Центру туризму» ЗОР з проблем музейної педагогіки та центром поширення освітніх і педагогічних надбань в Запорізькій області серед навчальних закладів з питань розвитку туристсько-краєзнавчої роботи та національно-патріотичного виховання в регіоні.

Врахування вищевказаних чинників обумовлює необхідність створення в складі КЗ «Центру туризму» ЗОР нового оригінального за змістом структурного підрозділу – Музею.

Місія, мета і завдання Музею

Визначаючи основну місію, мету і завдання Музею, ми виходили з тих позицій, що сучасна учнівська молодь здебільшого позбавлена знань про історію формування дитячого туристського руху в Запорізькій області, можливостей самостійно зробити своє дозвілля активним, змістовним, насиченим пізнавальною діяльністю. Крім цього, в Запорізькій області сьогодні не існує системи ефективного та цілісного моніторингу діяльності навчальних закладів у сфері національно-патріотичного виховання.

Місія Музею полягає у формуванні активної громадянської позиції та національної самосвідомості учнівської молоді, її прагнення до здорового способу життя, професійного самовизначення відповідно до їх інтересів і здібностей.

Метою створення Музею є популяризація історії розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в нашому регіоні та демонстрація особистого внеску учнівської, студентської молоді і педагогів у відкритті нових сторінок історії дитячого туризму в Запорізькій області, вивчення сучасних виховних систем, технологій і методик у сфері національно-патріотичного виховання, узагальнення та поширення найкращого досвіду у цій сфері.

Реалізація поставленої мети обумовлює виконання наступних завдань:

- висвітлити найбільш результативні періоди пошукової, туристсько-краєзнавчої,

Фондові колекції – основа експозицій майбутнього Музею історії дитячого туристського руху Запорізької області

науково-дослідницької, природоохоронної діяльності туристського активу Запорізької області;

- формувати у підростаючого покоління розуміння нерозривного взаємозв'язку минулого, сучасного і майбутнього України та відчувати свою причетність до історії розвитку рідного краю;
- розширити спектр методичної допомоги педагогам закладів освіти Запорізької області у впровадженні різноманітних форм туристсько-краєзнавчої роботи;
- створити Музей як експериментальний майданчик (лабораторію) з питань музейної справи та центр освітніх і педагогічних надбань в Запорізькій області з проблем розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в регіоні;
- створити умови для ефективної співпраці з громадськістю у сфері національно-патріотичного виховання.

Функціонування Музею спрямоване на освоєння учнівською молоддю досвіду туристсько-краєзнавчої діяльності в Запорізькій області, на активну участь в туристсько-краєзнавчому процесі із залученням своїх батьків та громадськості області до експедицій, походів, масових заходів.

З точки зору організації культурно-освітньої діяльності учнівської молоді, робота Музею ґрунтується на принципах:

- диференційного підходу до аудиторії (вік, рівень знань, інтереси, потреби);
- безперервності роботи, при котрій кожен з циклів використовується для школярів

різного віку та спирається на знання, отримані раніше;

- відповідності змісту експозиції програмам навчання і виховання гуртківців Центру;
- активності й самостійності аудиторії (уміння дітей та підлітків орієнтуватися в інформації, яка їм надається);
- різноманітності використання різних форм та напрямків організації дозвілля.

Враховуючи те, що Музей створюється на базі позашкільного навчального закладу і його використання буде здійснюватися відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань КЗ «Центру туризму» ЗОР, а також за категоріями відвідувачів, **він відноситься до відомчого музею при навчальному закладі**, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України.

За жанром Музей функціонуватиме як музей-клуб, оскільки за способом та рівнем інтеграції у навчальний процес він відповідає формату клубно-гурткової діяльності.

За формою подання матеріалів музейна експозиція є стаціонарною. Загальна площа експозиції 62, 27 м².

Тематична структура Музею

Експозиція МУЗЕЮ складається з 4-х тематичних розділів.

1. Тема: «Зародження дитячого туристсько-краєзнавчого руху Запорізької області».

Тема розділу розкривається наступними підтемами.

- 1.1. Підтема: «Чинники формування дитячого туристсько-краєзнавчого руху».
- 1.2. Підтема: «Створення станції юних туристів у м. Запоріжжя та формування туристського активу Запорізької області».
- 1.3. Підтема: «Формування федерацій із видів туризму, туристських клубів, центрів та мережі гуртків туристсько-краєзнавчого напрямку на базі навчальних закладів в районах Запорізької області».

2. Тема: «Розвиток дитячого туристсько-краєзнавчого руху Запорізької області у другій половині ХХ століття».

Тема розділу розкривається наступними підтемами.

- 2.1. Підтема: «Географія досягнень туристів-краєзнавців Запорізької області».
- 2.2. Підтема: «Часи перетворень у 90-х роках ХХ століття».
- 2.3. Підтема: «Формування широкої громадської підтримки процесів національно-патріотичного виховання (відкриття клубів, дитячих об'єднань, шкіл джур тощо)».

3. Тема: «Дитячий туристсько-краєзнавчий рух Запорізької області на початку ХХІ століття».

Тема розділу розкривається наступними підтемами.

- 3.1. Підтема: «Розвиток позашкільної освіти у Запорізькій області та реорганізація станції юних туристів».
- 3.2. Підтема: «Символи, атрибутика та традиції Центру».
- 3.3. Підтема: «Досягнення вихованців та педагогів».
- 3.4. Підтема: «Галерея видатних туристів-краєзнавців Запорізької області початку ХХІ століття».
- 3.5. Підтема: «Висвітлення діяльності освітян Запорізької області у антитерористичній операції в Донецькій та Луганській областях».

4. Тема: «Туристичне спорядження».

- 4.1. Підтема: «Туристичне спорядження ХХ століття».
- 4.2. Підтема: «Туристичне спорядження сьогодення».

Принципи і методи побудови експозиції

Експозиція побудована за хронологічним принципом, згідно з яким процес зародження, формування та розвитку дитячого туристсько-краєзнавчого руху представлений часовими відрізками, що характеризують особливо яскраві події туристсько-краєзнавчої роботи з учнівською молоддю Запорізької області в контексті різних політичних, економічних і соціальних умов.

Застосування тематичного принципу побудови експозиції дозволяє через окремі тематико-експозиційні комплекси акцентувати увагу на найбільш значимих предметах, які розкривають місію туристсько-краєзнавчої діяльності як пріоритетного напрямку національно-патріотичного виховання учнівської молоді регіону.

Завдяки методу персоніфікації з'являється можливість презентувати в конкретному туристсько-краєзнавчому середовищі перед усім Людину. В цьому контексті пропонується в кожному експозиційному розділі представити предмети, що несуть сліди буття певної особистості, пов'язаної з історією розвитку дитячого туристського руху в Запорізькій області; створення портретної фотогалереї вихованців, педагогів, які прославили Запорізьку область в різні часи, вшанування героїв-земляків боротьби Українського народу за незалежність і територіальну цілісність України.

Науковий зміст Музею

Експозиція висвітлює наступні проблеми:

- соціально-економічні умови повоєнного часу. Дитяча безпритульність. Ідеологічні засади виховання дітей у повоєнний час. Форми організації дозвілля дітей (клуби, форпости, туристичні гуртки і т. ін.);
- історія створення Станції юних туристів в м. Запоріжжя. Біографії перших сподвижників дитячого туристичного руху в Запорізькій області. Участь провідних підприємств Запоріжжя та установ освіти в становленні та розвитку дитячого туристського руху. Перші директори Станції юних туристів;
- формування спортивних федерацій із видів туризму, туристських клубів, центрів та мережі гуртків туристсько-краєзнавчого напрямку на базі навчальних закладів в районах Запорізької області;
- маршрути експедицій краєзнавців Запорізької області. Участь у всерадянських туристських зльотах. Перемоги та нагороди;
- набуття Україною незалежності. Вплив соціально-економічної кризи другої половини 1990-х років на розвиток дитячого туризму в Запорізькій області;
- створення клубів, дитячих громадських об'єднань з військово-патріотичної спрямованості в Запорізькій області;
- удосконалення системи позашкільної освіти, реорганізація станції юних туристів – створення Центру туризму і краєзнавства учнівської молоді;
- розробка логотипу та затвердження прапора Центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Запорізької області, проведення щорічних зльотів юних туристів-краєзнавців, туристських зльотів педагогів, заходів з військово-патріотичного виховання;
- участь у міжнародних, всеукраїнських та обласних масових заходах, здійснення експедицій та походів різних категорій складності по Україні та за її межами.
- біографії педагогів та ветеранів туристського активу Запорізької області початку ХХІ століття, роль органів влади у розбудові туристського руху;
- збільшення кількості заходів із вшанування героїв боротьби Українського народу за незалежність і територіальну цілісність України;

- особливості та специфіка туристського спорядження різних часів.

Науково-теоретичною основою для створення Музею є наукові праці з питань музезнавства (О. Беца, Я. Грачев, А. Кирпач, Р. Кликс, М. Майстровська, Ю. Омельченко, К. Рождественский, Е. Розенблюм, Н. Решетнікова, Н. Финягина, М. Юхневич), дослідження культурно-освітньої функції музеїв (В. Аміко, Г. Анцупова, Г. Леонтєва, Г. Розанова, М. Стругова, В. Хербст).

Джерельну базу складають: нормативно-правові документи, які регламентують діяльність Запорізької станції юних туристів та КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді» Запорізької обласної ради, звіти туристсько-краєзнавчих експедицій Запорізької станції юних туристів та КЗ «ЗОЦТКУМ» ЗОР за 1970–2012 роки, аудіозаписи 2007 року, «спогади ветеранів туристичного активу Запорізької області» (С. Бородин, Є. Коротун, В. Лещов, А. Шабатюк, Ю. Вілінов), звіт про роботу Запорізької обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції за 1959–1960 навчальний рік (Є. Коротун), звіт про роботу Запорізької обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції за 1962–1963 навчальний рік (Є. Коротун), історичні довідки Запорізької обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції за 1977, 1979, 1980–1981 роки (Є. Коротун).

Характеристика предметної бази експозиції

Предметна база Музею розподіляється на основний та допоміжний фонди.

Основний фонд представлено 6 колекціями:

1. Колекція особистих речей ветеранів туристського активу Запорізької області. Загальна кількість – 20 одиниць.

2. Колекція туристського спорядження та обладнання. Загальна кількість – 15 одиниць.

3. Колекція відзнак, представлена оригінальними кубками, грамотами, медалями, сувенірами з символікою закладу за період 1980–2012 років. Загальна кількість – 54 одиниці.

4. Колекція кіно- і фотоджерел (діапозитиви, відеофільми, звукозаписи, фото). Загальна кількість – 82 одиниць.

5. Колекція письмових джерел, що містить рукописні і друковані документи, книги, щоденники, пісні, вірші, періодичні видання. Загальна кількість – 23 одиниць.

6. Колекція виробів із каменю гірських порід. Загальна кількість – 49 одиниць.

Загальна кількість музейних предметів основного фонду – 243 одиниці.

Допоміжний фонд містить відтворені документальні пам'ятки (фотокопії, муляжі, макети, моделі), а також створені для потреб експозиції наочні матеріали: карти, плани, таблиці тощо. Загальна кількість допоміжного фонду – 5 одиниць.

Вимоги до архітектурно-художнього рішення

Експозиція МУЗЕЮ розташовується на другому поверсі КЗ «Центр туризму» ЗОР, в кімнаті загальною площею 62,27 м².

Кольорове рішення експозиції побудоване у нейтральних тонах, що є приємним для дитячого ока.

Побудова експозиції ведеться за лінійною схемою, яка передбачає послідовне представлення експонатів і стендів горизонтальними рядами.

Для організації експозиції Музею будуть використані стенди (200-220 см від підлоги), шафи, верхня частина яких закрита і служить для розміщення експонатів, а нижня є сховищем фондових матеріалів. Для розгляду експонатів з близької відстані будуть задіяні подіуми, виставкові вітрини (70-80 см від підлоги), турнікети, планшети для анотацій.

Полієкрани, діапроектори для аудіовізуального супроводу експозиції оснащені єдиною

автоматичною системою управління.

Системи освітлення: 1) загальне освітлення, 2) освітлення окремого експозиційного комплексу.

Очікувані результати

Реалізація запропонованої концепції дозволить створити в Запорізькій області Музей історії дитячого туристсько-краєзнавчого руху на базі позашкільного комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, який:

- сприятиме розвитку у дітей та юнацтва національної самосвідомості, активної громадянської позиції та прагнення до здорового способу життя;
- виступатиме соціокультурним, просвітницьким, туристичним та інформаційним центром з питань національно-патріотичного виховання учнівської молоді Запорізької області;
- формуватиме розвиток регіональної мережі шкільних музеїв;
- сприятиме зростанню авторитету КЗ «Центр туризму» ЗОР як координатора туристсько-краєзнавчої роботи та національно-патріотичного виховання учнівської молоді в Запорізькій області.

ОСВІТЯНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО

Петроченко В. І. (м. Запоріжжя)

Система краєзнавчої роботи з учнівською молоддю Запорізької області

Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій як координатор краєзнавчої роботи з учнівською молоддю області. Сторінки історії. 2004-2018 роки

Державне управління позашкільною освітою учнівської молоді в Запорізькій області покладено на Департамент освіти і науки обласної державної адміністрації. Координацію діяльності цього напрямку освіти безпосередньо здійснюють обласні профільні заклади. Зокрема, Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді (далі – Центр) координує роботу за наступними напрямками: туристсько-краєзнавчим, патріотично-виховним, науково-дослідницьким (частково) та фізкультурно-спортивним (частково). У даній статті ми зупинимось на краєзнавчому напрямі роботи Центру.

Краєзнавчий відділ Центру в історичному ракурсі

І етап – 2004–2008 роки

У 2004 році Обласна станція юних туристів (ОСЮтур) була реорганізована в Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (ЗОЦКУМ) [11]. Одночасно були створені два профільних відділи: туристсько-спортивний і туристсько-краєзнавчий (далі – краєзнавчий) [12]. Саме цей рік можна вважати початком системної краєзнавчої роботи з учнівською молоддю області, адже на той час у структурі ОСЮтур до 2004 року єдиним профільним відділом був екологічний (*парадокс?*).

Першим завідувачем краєзнавчого відділу став методист екологічного відділу Жаков Олександр Володимирович (рис. 1). В якості методистів до штату відділу увійшли також

Рис. 1. Обласний семінар з природничого краєзнавства, м. Запоріжжя, 18.03.2009.
Зліва направо: Шелегеда О. Р., Жаков О. В., Петроченко В. І., Савельєв О. Г., Бородін С. Е.

Таблиця 1

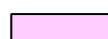
Динаміка штатного розкладу структурних підрозділів Центру, задіяних у краєзнавчій роботі з учнівською молоддю Запорізької області. 2004-2018 роки

П. І. Б. співробітника	Роки, структурний підрозділ, посада															
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Жаков О. В.	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав					
Петроченко В. І.	мет	мет	мет	мет	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	зав	
Скіпенко А. Г.	мет	мет	мет	мет	мет											
Писаревська Т. Г.	мет	мет	мет	мет	мет											
Ясінська Н. В.				мет	мет											
Савельєв О. Г.					мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	
Шелегеда О. Р.					мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	зав	зав	зав	
Гуленко К. С.					мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	
Бородін С. Е.					мет	мет	мет									
Міхеєва Т. М.						ко	ко	ко	ко	ко	ко	ко	ко	ко	ко	
Ніколаєв О. С.								мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	мет	
Волобуєв М. С.										мет	мет					
Янущенко Д. В.					ктг	ктг	ктг	ктг	ктг	ктг	ктг	ктг	ктг	ктг	ктг	
Похилько С. П.					ко	ко	ко	ко	ко	ко	мет	мет	мет	мет	мет	
Вагеннік О. М.												ко	мет	мет	мет	
Калниш А. І.													мет	мет	мет	
Сажнева І. С.												ко				
Сова В. В.												ко	мет	мет	мет	
Сало Ю. О.												мет	мет	мет	мет	

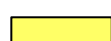
Умовні позначення:

– краєзнавчий відділ

– відділ з питань патріотичного виховання учнівської молоді

– методичний відділ

– відділ роботи з талановитою молоддю та МАН

зав – завідувач відділу

мет – методист

ктг – керівник тургруп (експедицій)

ко – культорганізатор

Скіпенко Антоніна Григорівна (географічне краєзнавство, музеєзнавство), Петроченко Віктор Іванович (екологічне краєзнавство) та Писаревська Тетяна Геннадіївна (історико-географічний профіль МАН) (рис. 1–3).

На новостворений краєзнавчий відділ були покладені наступні функції:

- організація та проведення обласних краєзнавчих масових заходів та обласних етапів відповідних всеукраїнських та міжнародних заходів;
- організація і проведення краєзнавчих експедицій;
- організація і проведення заходів з підвищення кваліфікації профільних (краєзнавчих) педагогічних кадрів, сприяння підвищенню рівня їх педагогічної майстерності;
- методичне забезпечення обласних краєзнавчих масових заходів, навчально-виховного (освітнього) процесу гуртків Центру та підвищення кваліфікації профільних педагогічних кадрів.

Рис. 2. Скіпенко А. Г., 2005 рік

Рис. 3. Писаревська Т. Г.
2008 рік

Рис. 4. Ясінська Н. В. (зліва), 2008 рік

З 2006 року штат краєзнавчого відділу поповнився ще на одну штатну одиницю – методиста з військово-патріотичного виховання. Прийнята на цю посаду Ясінська Наталія Володимирівна додатково стала відповідати також за музеєзнавчий напрям роботи (рис. 4).

II етап – 2008–2014 роки

Значні зміни у штатному розкладі Центру відбулися під час його реорганізації у 2008 році, коли були створені ще три відділи: організаційно-масовий, методичний та екскурсійно-масовий (табл. 1).

Всі ставки методистів краєзнавчого та спортивно-туристського відділів було передано до методичного відділу. На посаді завідувача реорганізованого краєзнавчого відділу залишився Жаків Олександр Володимирович. У штаті відділу з'явилися дві нові посади – керівника туристських груп (експедицій) (Янущенко Дмитро Вікторович) та культорганізатора (Похилько Світлана Павлівна) (рис. 7, 10). За відділом залишились тільки дві функції:

- організація та проведення обласних краєзнавчих масових заходів та обласних етапів відповідних всеукраїнських та міжнародних заходів;
- організація і проведення краєзнавчих експедицій.

Методичний відділ Центру очолив Петроченко Віктор Іванович. За окремі краєзнавчі напрями у відділі у різні роки відповідали методисти Савельєв Олександр Герольдович

Рис. 5. Гуленко К. С. (зправа) під час виступу на
Обласній педагогічній конференції з питань
туризму і краєзнавства, 2008 рікРис. 6. Міхеєва Т. М. (крайня зліва) на відкритті
Обласної виставки «Шляхами подвигу і слави»,
2010 рік

Рис. 7. Похилько С. П. (зліва) під час нагородження переможців Обласної краєзнавчої конференції, 2014 р.

Рис. 8. Ніколаєв О. С. (крайній зправа) під час нагородження переможців Обласного скаутського практикуму «Гілея», турбаза «Лиса Гора», 2012 р.

(географічне краєзнавство), Шелегеда Олена Романівна (екологічне краєзнавство, історико-географічний профіль МАН), Гуленко Ким Сергійович (гуманітарне краєзнавство, музеєзнавство), Бородін Сергій Едуардович (патріотичне виховання, геологічне краєзнавство, музеєзнавство), Ніколаєв Олексій Сергійович (патріотичне виховання, геологічне краєзнавство), Волобуєв Михайло Сергійович (етнологічне краєзнавство, екскурсознавство, музеєзнавство) (рис. 1, 5, 8, 9). У різні роки у складі відділу у якості культорганізаторів працювали Міхеєва Тетяна Миколаївна, Сажнева Інесса Сергіївна та Вагеннік Ольга Миколаївна (з 2016 року – методист), які також займались краєзнавчою роботою (рис. 6, 10).

На організаційно-масовий відділ (завідувач відділу Ткачук Анна Тарасівна) нажаль було покладено вирішення лише загальних організаційних питань Центру. Між тим, у багатьох обласних туристсько-краєзнавчих центрах України організаційно-масові відділи традиційно виконують свої прями, відображені навіть у назві відділу, функції – організують та проводять масові туристсько-спортивні та краєзнавчі заходи.

III етап – 2014–2018 роки

Нова реорганізація Центру відбулася у вересні 2014 року. Центр отримав нову назву – Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді. На Центр додатково були покладені функції щодо організації ряду обласних спортивних заходів, забезпечення участі юних спортсменів області у відповідних всеукраїнських заходах, а також організації екскурсій для учнівської молоді області.

Методичний відділ було поспіхом розформовано¹, а ставки методистів знову передано до профільних відділів, у тому числі до краєзнавчого. Реорганізований краєзнавчий відділ очолив Петроченко Віктор Іванович. На той час у відділі працювали ще шість співробітників: методисти Савельєв Олександр Герольдович (географічне краєзнавство), Шелегеда Олена Романівна (екологічне краєзнавство, історико-географічний профіль МАН), Гуленко Ким Сергійович (історичне та етнологічне краєзнавство), Похилько Світлана Павлівна (екскурсознавство, музеєзнавство) і Ніколаєв Олексій Сергійович (патріотичне виховання, геологічне краєзнавство), а також керівник туристських груп (експедицій) Янушенко Дмитро Вікторович (краєзнавчі експедиції) (рис. 1, 5, 7, 8, 10).

У кінці 2015 року з краєзнавчого відділу було знято функцію щодо патріотичного виховання учнівської молоді області і передано її до новоствореного відділу з питань

¹ методичні відділи традиційно входять до структури майже всіх туристсько-краєзнавчих центрів України

Рис. 9. Волобуєв М. С. на обласному семінарі з підготовки до етнологічно-краєзнавчого зльоту, м. Запоріжжя, 13.03.2014 р.

Рис. 10. Співробітники краєзнавчого відділу (зліва направо): Сажнева І. С., Калниш А. І., Вагеннік О. М., Янущенко Д. В., 10.09.2016 р.

патріотичного виховання учнівської молоді (завідувач відділу Третяченко Юлія Феліксівна). До цього відділу разом із штатною одиницею було переведено методиста з патріотичного виховання Ніколаєва О. С. Пізніше, у вересні 2017 року цей відділ було реорганізовано у класичний методичний відділ, на який традиційно покладаються функції з координації методичної роботи у закладі та організації підвищення кваліфікації педагогічних кадрів області.

У квітні 2016 року з краєзнавчого відділу була знята також функція з організації роботи МАН в області (історико-географічний профіль). Вона перейшла до новоствореного відділу з роботи з талановитою молоддю та МАН, який очолила Шелегеда О. Р. З краєзнавчого відділу до цього відділу у якості методиста перейшов також Гуленко К. С. У цьому ж році на посаду методиста з історичного краєзнавства у краєзнавчий відділ був прийнятий Сало Юрій Олександрович (рис. 11).

У вересні 2017 року краєзнавчий відділ було реорганізовано у відділ краєзнавства та патріотичного виховання. До відділу перейшли методисти з відділу з питань патріотичного виховання Ніколаєв Олександр Сергійович і Сова Вікторія Василівна (рис. 12). У Центрі було також реанімований методичний відділ, до якого вимушено разом із ставкою методиста перейшов Сало Ю. О., що послабило історико-краєзнавчий

Рис. 11. Сало Ю. О., Петроченко В. І. і Калниш А. І. під час відрядження до м. Енергодар, 30.03.2017 р.

Рис. 12. Сова В. В. (в центрі) в журі Обласного етнологічно-краєзнавчого зльоту, м. Запоріжжя, турбаза «Дніпрянка», 10.09.2016 р.

напряму роботи краєзнавчого відділу. Станом на початок 2018 року до штатного розкладу відділу краєзнавства та патріотичного виховання входило 9 штатних одиниць. Нижче наводяться їх П. І. Б., посади та основні напрями діяльності:

1. Петроченко Віктор Іванович, завідувач відділу (загальне керівництво відділом, природниче краєзнавство);
2. Янущенко Дмитро Вікторович, керівник туристських груп (експедицій) (краєзнавчі експедиції, історичне краєзнавство);
3. Савельєв Олександр Герольдович, методист (географічне і геологічне краєзнавство);
4. Вагеннік Ольга Миколаївна, методист (етнологічне краєзнавство, екскурсознавство);
5. Солоділова (Калниш) Альона Ігорівна, методист (екологічне краєзнавство);
6. Николаєв Олексій Сергійович, методист (патріотичне виховання);
7. Сова Вікторія Василівна, методист (патріотичне виховання, музеєзнавство);
8. Янущенко (Похилько) Світлана Павлівна, методист;
9. Міхєєва Тетяна Миколаївна, культурорганізатор.

Система краєзнавчих заходів для учнівської молоді області

Відсутність профільного – **краєзнавчого** – відділу у структурі ОСЮТур і наявність замість нього (з незрозумілих причин!?) **екологічного**² відділу деформувало систему краєзнавчої роботи в області на багато років. Значна увага приділялась саме екологічному краєзнавству, а інші напрями краєзнавства довгий час залишались занедбаними.

На момент реорганізації у 2004 році Центром проводилось 11 обласних масових краєзнавчих (переважно еколого-краєзнавчих) заходів та обласних етапів всеукраїнських краєзнавчих конкурсів (табл. 2):

- 1) Обласний етап Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Краса і біль України»;
- 2) Обласний етап Всеукраїнської історико-географічної експедиції учнівської молоді «Сто чудес України»;
- 3) Обласна краєзнавча конференція учнівської молоді;
- 4) Обласний зліт юних географів-краєзнавців;
- 5) Обласний зліт юних екологів-краєзнавців;
- 6) Обласна еколого-краєзнавча експедиція «Первоцвіти Запоріжжя»;
- 7) Обласна еколого-краєзнавча експедиція «Червона книга Запоріжжя»;
- 8) Обласна туристсько-краєзнавча експедиція³ «Зелена мережа Запоріжжя»;
- 9) Обласний конкурс «Краще еколого-краєзнавче об'єднання»;
- 10) Обласний конкурс «Кращий юний еколог-краєзнавець».
- 11) Обласна польова школа-експедиція туристсько-екологічного активу учнівської молоді «Заповідна Хортиця».

До цього переліку можна також додати традиційну **відкриту загальноміську акцію, присвячену Всеукраїнському святу «День Довкілля»** (і відповідний екологічний місячник), яку відділ проводив щорічно у квітні разом із громадською організацією «Асоціація «Екологічна освіта». Програмою свята, яке зазвичай проходить на о. Хортиця (Національний заповідник «Хортиця»), передбачено проведення екологічної (природоохоронної) толоки та різноманітних туристсько-краєзнавчих конкурсів для

² екологічний відділ традиційно входить до структури всіх обласних центрів учнівської молоді еколого-натуралістичного профілю

³ за змістом експедиція скоріше була теж еколого-краєзнавчою, як і попередні дві експедиції

Рис. 13. «День Довкілля» в Національному заповіднику «Хортиця», 2016 рік

учнівської молоді м. Запоріжжя та гостей з області (рис. 13). Під час екологічного місячника проводяться посадка дерев та благоустрій природоохоронних та рекреаційних територій.

На краєзнавчий відділ також були покладені функції роботи з обдарованою молоддю (історико-географічний профіль *Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських науково-дослідницьких робіт Малої академії наук*) (індивідуальний очно-заочний конкурс). У 2004 році Центр координував роботу по 7 секціях МАН, зокрема «історичне краєзнавство», «Історія України», «археологія», «право», «етнологія», «географія» та «геологія». Поступово кількість секцій, якими опікувався Центр, збільшилась до п'ятнадцяти, у тому числі «історичне краєзнавство»; «історія України»; «всесвітня історія»; «етнологія»; «археологія»; «філософія»; «соціологія»; «релігієзнавство»; «правознавство»; «геологія»; «кліматологія і метеорологія»; «гідрологія»; «географія та ландшафтознавство». Конкурс проводиться у 3 тури: I – заочний (представлення друкованої науково-дослідницької роботи); II – очний (написання контрольної роботи з базової дисципліни); III – очний (захист науково-дослідницької роботи) (рис. 14).

Рис. 14. Обласний етап Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських науково-дослідницьких робіт Малої академії наук), Запорізький національний університет, 2015 рік

Таблиця 2

Система масових краєзнавчих заходів для учнівської молоді
Запорізької області. 2004-2018 роки

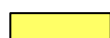
Назви масових краєзнавчих заходів	Р о к и																
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018		
Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді «Краса і біль України»	■	■	■	■	■	■											
Всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді «Сто чудес України»	■	■															
Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна»							■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Всеукраїнський конкурс-захист учнівських науково-дослідницьких робіт Малої академії наук (історико-географічний профіль)	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді «Історія міст і сіл України»			■	■	■	■	■	■	■	■	■						
Всеукраїнська історико-етнографічна експедиція учнівської молоді «Україна вишивана»				■	■	■											
Всеукраїнський конкурс-огляд музеїв навчальних закладів			■	■		■	■					■	■				
Всеукраїнський конкурс рефератів «Колосок пам'яті»					■												
Всеукраїнський історико-патріотичний конкурс-акція «Вахта пам'яті»					■												
Всеукраїнський історико-краєзнавчий конкурс-акція учнівської та студентської молоді «Шляхами подвигу і слави»						■	■										
Всеукраїнський конкурс на кращу туристсько-краєзнавчу експедицію учнівської молоді з активним способом пересування «Мій рідний край»								■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Всеукраїнський конкурс екскурсиводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу»													■	■	■	■	
Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-спортивна патріотична гра «Сокіл» («Джура»)							■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Всеукраїнський збір активістів дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»)											■						
Всеукраїнська військово-патріотична спортивна гра «Зірниця»								■	■	■	■						
Обласна краєзнавча конференція учнівської молоді	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Обласний зліт-форум юних географів-краєзнавців	■	■	■	■													

Назви масових краєзнавчих заходів	Р о к и														
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Обласний зліт-форум юних екологів-краєзнавців	■	■	■	■											
Обласний природничо-краєзнавчий зліт-форум учнівської молоді					■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Обласний етнологічно-історичний зліт-форум учнівської молоді							■	■	■	■	■	■	■	■	■
Обласна конференція-захист звітів про туристсько-краєзнавчу експедицію «Мій рідний край»								■	■	■	■	■	■	■	■
Обласна еколого-краєзнавча експедиція «Первоцвіти Запоріжжя»	■														
Обласна еколого-краєзнавча експедиція «Червона книга Запоріжжя»	■	■	■	■											
Обласна туристсько-краєзнавча експедиція «Зелена мережа Запоріжжя»	■	■	■	■											
Обласна туристсько-краєзнавча експедиція «Природа рідного краю»					■	■							■	■	■
Обласний конкурс «Краще еколого-краєзнавче об'єднання»	■	■													
Обласний конкурс «Краще краєзнавче об'єднання учнівської молоді»			■	■	■	■	■	■							
Обласний конкурс «Кращий юний еколог-краєзнавець»	■	■													
Обласний конкурс «Кращий юний краєзнавець»			■	■	■	■									
Обласна польова школа-експедиція туристсько-екологічного активу учнівської молоді «Заповідна Хортиця»	■	■	■	■	■	■									
Обласний краєзнавчий конкурс учнівської молоді «Край, в якому я живу: екскурсія для друга»			■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Обласний форум юних екскурсіводів «Край, в якому я живу: екскурсія для друга»								■	■	■	■	■	■	■	■
Обласна скаутська експедиція-практикум «Гілея»						■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Обласний конкурс пошукових робіт «Твої герої, Запорізький край»						■	■			■	■	■	■	■	■
Обласний конкурс пошукових робіт «Сила, мужність, честь»												■	■	■	■
Обласна геологічна виставка «Каміння наших доріг»						■									
Відкрита загальноміська акція «День Довкілля»	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■

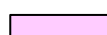
Умовні позначення:

– краєзнавчий відділ

– методичний відділ

– відділ з питань патріотичного виховання учнівської молоді

– відділ роботи з талановитою молоддю та МАН

Зупинимось на короткому огляді основних масових краєзнавчих заходів, які проводились для учнівської молоді області у 2004–2018 роках.

Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді «Краса і біль України» (заочний конкурс). Мета заходу: виховання в учнівській молоді, засобами туризму і краєзнавства, дбайливого ставлення до природи рідного краю та духовних надбань всіх націй української держави, розширення і поглиблення знань учасників експедиції з історії, народознавства, літератури, природничих дисциплін. Напрями та їх зміст: 1) *«Мальовнича Україна»* (знайомство з природою рідного краю – його рослинним і тваринним світом, кліматом, водоймищами, типовими ландшафтами України; вивчення історії природокористування, взаємин людини з навколишнім середовищем через господарство, побут, національні промисли, народні свята, обряди тощо, дослідницька робота в національних парках, заповідниках, заказниках, лісництвах; облік, опис та фотографування мальовничих місць, пам'ятників паркової архітектури та природи своєї місцевості; створення нових путівників та туристсько-краєзнавчих маршрутів по мальовничим місцям рідного краю); 2) *«Скривджена земля»* (виявлення випадків бруталного ставлення до багатств землі, повернення до життя всього природного та культурного надбання рідного краю, участь у відновленні пам'ятників архітектури, очищенні та благоустрої занедбаних джерел, струмків, малих річок, лісів, робота по висадженню дерев, полезахисних смуг, рекультивації використаних земель, можливого відновленню окремих видів флори і фауни, відтворення типового українського озеленення, створення екологічної карти свого села, міста, району); 3) *«Свята спадщина»* (вивчення історії народу, збір спогадів, пошук невідомих документів, що ілюструють минуле своєї Батьківщини; дослідження творчих доробок та життєвого шляху майстрів літератури і мистецтва, вчених, громадських діячів, їх внеску у національну та загальнолюдську спадщину; збір фольклору, виробів декоративно-прикладного мистецтва села, містечка, краю як зразків самобутньої творчості земляків, повернення до життя народних обрядів, свят, традицій; вивчення долі своєї родини); 4) *«З попелу забуття»* (дослідження та висвітлення нерозкритих сторінок, вивчення трагедії голодомору та сталінських репресій в своєму краї, встановлення забутих чи прихованих фактів історії Другої світової війни та національно-визвольного руху в Україні; віднайдення несправедливо забутої художньої спадщини; створення книг пам'яті свого села, міста, району); 5) *«Геологічний напрямок»* (вивченням рельєфу, корисних копалин, ґрунтів, мінералів, гірських порід, ерозійних процесів у своїй місцевості, опис гідрології та стану малих рік, збір геологічних зразків для формування колекцій). У 2009 році експедиція завершила свою роботу.

Всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді «Сто чудес України» (заочний конкурс). Мета заходу: виявлення та опис пам'ятників природи і культури, які є гордістю України, області, району. Напрями та їх зміст: 1) *«Диво*

Рис. 15. На Обласній краєзнавчій конференції. Секція «етнологічне краєзнавство». 2007 рік

Рис. 16. На Обласній краєзнавчій конференції. Секція «історичне краєзнавство». 2014 рік

рукотворне» (вивчення і опис нерухомих пам'яток України, які з точки зору своєї унікальності могли б стати одним з «чудес» України, у тому числі пам'ятники історії, археології, містобудування та архітектури); 2) «*Чарівний світ природи*» (вивчення та опис пам'ятників живої та неживої природи, що за своєю науковою, просвітницькою, історичною або культурною цінністю, за своєю природною красою є гордістю нашої країни, а саме печери, водоспади, озера, геологічні утворення, природно-заповідні об'єкти і т. д.). Нажаль, у 2005 році ця експедиція завершила свою роботу.

З періодичністю 1 раз на 3–5 років в країні проводиться **Всеукраїнський конкурс-огляд музеїв при навчальних закладах**. Обласний етап огляду музеїв проводився Центром у 2006–2007 н. р., 2009–2010 н. р., 2014–2015 н. р. Під час огляду відбувається інвентаризація діючих в регіонах музеїв, перевіряється наявна документація, визначаються музеї на звання «Зразковий музей» [4].

Обласна краєзнавча конференція учнівської молоді. Один з найстаріших щорічних краєзнавчих заходів області – у 2017 році конференція проводилась у 37-й раз. Мета заходу: залучення учнівської молоді до активної дослідницької діяльності з вивчення та збереження природної та історико-культурної спадщини рідного краю. Конференція традиційно проводиться за наступними напрямками (секціями): 1) географічне та геологічне краєзнавство; 2) екологічне краєзнавство; 3) історичне краєзнавство; 4) етнографічне краєзнавство (рис. 15, 16). Матеріали конференції неодноразово публікувались у відповідних збірках краєзнавчих статей [13–14; 20–24].

Обласний зліт юних географів-краєзнавців. Мета заходу: перевірка знань та навичок польових досліджень, набутих на заняттях гуртків та під час експедицій, а також перевірка туристських навичок. До конкурсної програми зльоту входили: 1) контрольний географо-краєзнавчий маршрут (етапи: окомірна топографічна зйомка; побудова та опис геологічного розрізу; геоморфологічні дослідження; гідрологічні обстеження; визначення гірських порід та мінералів; визначення деревно-чагарникової рослинності); 2) командний конкурс по мінералогії та петрографії; 3) командний конкурс ерудитів з географічного краєзнавства; 4) особистий конкурс «корифеїв» (рис. 17).

Обласний зліт-форум юних екологів-краєзнавців. Мета заходу: перевірка знань та навичок польових еколого-краєзнавчих досліджень, набутих на заняттях гуртків та під час експедицій. До конкурсної програми зльоту входили: 1) природоохоронна акція з благоустрою території екозльоту; 2) науково-дослідницька програма «Екологічна стежина»; 3) Велика конкурсно-змагальна програма з екології, краєзнавства і туризму; 4) театралізоване представлення команд (рис. 18).

Рис. 17. Обласний зліт-форум юних географів-краєзнавців. Запорізький район, 2005 рік

Головна суддівська колегія зльоту

Опис геологічного розрізу

Рис. 18. Обласний зліт-форум юних екологів-краєзнавців. Конкурс «екоерудитів». Національний заповідник «Хортиця». 2005 рік

Щорічно у літній період краєзнавчим відділом на території Національного заповідника «Хортиця» проводилась **Обласна польова школа-експедиція туристсько-екологічного активу учнівської молоді «Заповідна Хортиця»**. Мета заходу: сприяння розвитку творчих інтересів учнівської молоді з різних напрямків екологічного краєзнавства і туризму, науково-дослідницької і природоохоронної роботи, виховання поваги та бережливого ставлення до історико-культурної та природної спадщини національної святині України – острова Хортиця. Програмою заходу передбачались: 1) пізнавально-екскурсійна програма «Історико-культурна і природна спадщина острова Хортиця»; 2) науково-дослідна програма «Заповідна Хортиця»; 3) природоохоронні акції з благоустрою території острова «Чиста Хортиця»; 4) конкурси, ділові ігри, конференції, свята, семінари з питань екології і краєзнавства; 5) зустрічі з вченими і спеціалістами у галузі охорони природи; 6) тренування і змагання з пішогодного, гірського, водного видів туризму, спортивного орієнтування (рис. 19). Школа-експедиція як обласний захід проводилась до 2009 року включно.

Вивчаємо ґрунти

Ботанічні дослідження

Рис. 19. Обласна польова школа-експедиція туристсько-екологічного активу учнівської молоді «Заповідна Хортиця».

Рис. 20. Навчальний посібник «Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області»

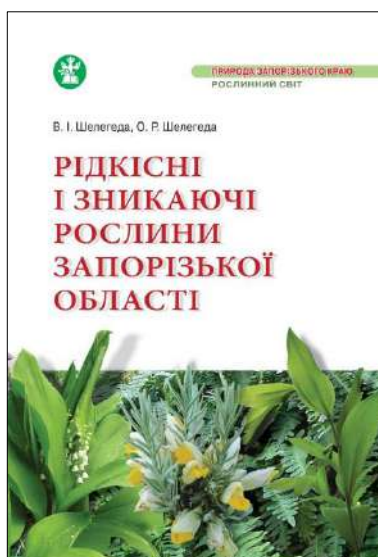

Рис. 21. Довідник «Рідкісні і зникаючі рослини Запорізької області»

Рис. 22. Довідник «Рідкісні тварини України та Запорізької області»

У 2005 році, за ініціативи Петроченка В. І., дві споріднені експедиції (заочні конкурси) «Первоцвіти Запоріжжя» та «Червона книга Запоріжжя» були об'єднані в одну – **обласну еколого-краєзнавчу експедицію «Червона книга Запоріжжя»** (заочний конкурс). Тому ми зупинимось тільки на останній. Мета заходу: формування в учнівської молоді екологічної культури на основі залучення її до справи вивчення та збереження біологічного різноманіття рідного краю. Напрями та їх зміст: 1) «*Рослинний світ*» (вивчення та збереження рідкісних видів і угруповань рослин, флори і рослинності Запорізької області та України, грибів Запорізької області та України); 2) «*Тваринний світ*» (вивчення та збереження рідкісних видів і угруповань тварин, фауни і тваринного населення Запорізької області та України). Результати досліджень знайшли відображення у спеціальному курсі для краєзнавчих гуртків «Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області» та ряді посібників та довідників [28; 30–33; 39; 53; 72].

Обласна туристсько-краєзнавча експедиція «Зелена мережа Запоріжжя» (заочний конкурс). Мета заходу: формування в учнівської молоді екологічної культури на основі залучення її до справи збереження ландшафтного та біологічного різноманіття рідного краю. Напрями та їх зміст: 1) «*Заповідне Запоріжжя*» (вивчення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, які за своєю природною красою та цінністю є гордістю Запорізького краю, в тому числі природні заповідники, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, регіональні ландшафтні парки та ін.); 2) «*Елементи екологічного каркасу*» (виявлення, вивчення і збереження природних територій та об'єктів, які мають природоохоронну, наукову або культурну цінність і перспективні для включення до складу природно-заповідного фонду чи екологічної мережі Запорізької області; 3) «*Заповідна Хортиця*» (вивчення природи Національного заповідника «Хортиця», зокрема його ландшафтів і геології, рослинного і тваринного світу, історії взаємин людини з природою тощо).

У 2006 році в Україні і відповідно в області було запроваджено **Всеукраїнську історико-географічну експедицію учнівської молоді «Історія міст і сіл України»** (заочний конкурс), яка проводилась протягом 10 років. Мета заходу: виховання в учнівської молоді, засобами туризму і краєзнавства, дбайливого ставлення до історичної спадщини рідного краю. Приймавши участь у експедиції, юні краєзнавці залучаються до вивчення історії малої Батьківщини, краю де проходить їх життя, узнають як і з чого починався їх населений пункт, хто були перші поселенці, які видатні події для нашої

Рис. 23. Обласний конкурс «Краще краєзнавче об'єднання», 2008 рік (зліва), 2010 рік (зправа)

держави проходили в їх місті (селі), які видатні та талановиті люди жили та живуть поряд з ними, що цікавого та визначного є в їх місті (селі) та поряд з ним. Творчий звіт повинен був складатися з трьох частин: 1) енциклопедична довідка про населений пункт (основні хронологічні події, перейменування, етапи розвитку, кількість населення, підпорядкування, видатні люди, найбільш значні події у житті громади); 2) реферат про історичні, культурні та соціальні події, які відбувалися у населеному пункті, що описується; 3) опис 1–5 денного туристичного маршруту (пішохідного, водного, велосипедного), який проходить через населений пункт, що описується.

У 2006 році з метою охоплення всіх основних краєзнавчих напрямів роботи відбулись значні зміни у системі обласних краєзнавчих заходів. Так, за ініціативи Жакова О. В., саме у цьому році було запроваджено **обласний краєзнавчий конкурс учнівської молоді «Край, в якому я живу: екскурсія для друга»**. Мета конкурсу: формування в учнівської молоді патріотизму, любові до своєї Батьківщини на основі залучення її до справи пізнання рідного краю, його історії та природи. Результати роботи мали бути представлені у вигляді розроблених екскурсій, виконаних колективно чи індивідуально на основі краєзнавчих матеріалів, отриманих у ході участі у експедиціях Запорізьким краєм. Напрямки екскурсій: *комплексна, географічна, екологічна, історична* (пізніше: *комплексна, природничо-краєзнавча, етнологічно-історична, музейна*). Роботи приймаються у одному з двох варіантів: паперовому, або у вигляді медіапрезентації. З 2011 по 2016 рік кращі юні екскурсіводи запрошувались на відповідний очний захід – **Обласний форум юних екскурсіводів**, – на якому вони захищали розроблені ними екскурсії.

За пропозицією Петроченка В. І. також у 2006 році обласні еколого-краєзнавчі конкурси «Краще еколого-краєзнавче об'єднання» та «Кращий юний еколог-краєзнавець» було трансформовано у більш загальні обласні краєзнавчі конкурси, відповідно «Краще краєзнавче об'єднання» та «Кращий юний краєзнавець». Останніми були охоплені вже не тільки еколого-краєзнавчий, а також всі основні краєзнавчі напрями, зокрема географо-краєзнавчий, геолого-краєзнавчий, історико-краєзнавчий та етнологічно-краєзнавчий.

Мета **обласного конкурсу «Краще краєзнавче об'єднання»**: виявлення кращих краєзнавчих об'єднань учнівської молоді Запорізької області. Номінації конкурсу та їх зміст: «Краще географо-краєзнавче об'єднання» (вивчення і збереження ландшафтів та інших географічних об'єктів рідного краю); «Краще геолого-краєзнавче об'єднання» (вивчення та збереження геологічних об'єктів рідного краю); «Краще еколого-краєзнавче об'єднання» (вивчення живої природи Запорізької області, збереження біологічного різноманіття); «Краще історико-краєзнавче об'єднання» (вивчення історії Запорізької області, збереження історико-культурної спадщини рідного краю); «Краще етнологічно-краєзнавче об'єднання» (етнологічні дослідження та збереження етнокультурної спадщини).

ни рідного краю). Конкурс проводився у два етапи. Для участі у I – заочному – етапі на адресу оргкомітету конкурсу у надсилались звіти дитячо-юнацьких краєзнавчих об'єднань про пошукову роботу та діяльність із збереження природної та культурної спадщини рідного краю у поточному році. Краєзнавчі об'єднання учнівської молоді, які отримали найбільшу суму балів за звітні матеріали, запрошувались до участі у II – очному – етапі конкурсу. Програмою II етапу передбачались: 1) презентація фотогазети про роботу краєзнавчого об'єднання у поточному році; 2) захист проекту вирішення місцевої (локальної) проблеми збереження природного чи культурного середовища силами членів краєзнавчого об'єднання (за номінаціями) (рис. 23).

Мета **обласного конкурсу «Кращий юний краєзнавець»**: формування в учнівської молоді наукового світогляду та культури на основі залучення її до справи вивчення та збереження природної та культурної спадщини рідного краю. Номінації: «кращий юний географ-краєзнавець»; «кращий юний геолог-краєзнавець»; «кращий юний еколог-краєзнавець»; «кращий юний історик-краєзнавець»; «кращий юний етнолог-краєзнавець». Для участі у I – заочному – етапі конкурсу претенденти надсилали анкету-заявку (досягнення у краєзнавчій діяльності за рік) та твір «Моя мала Батьківщина» (про стан і шляхи збереження природного чи культурного середовища рідного краю, де безпосередньо проживає претендент, з обов'язковим висвітленням свого особистого ставлення до вказаних проблем). Кращі юні краєзнавці запрошувались для участі у II – очному – етапі конкурсу, який проходив у три тури, під час яких визначався рівень їх загальної та спеціальної краєзнавчої підготовки, а також творчих здібностей (рис. 24).

Протягом 2007–2009 років в Україні і відповідно в області проводилась **Всеукраїнська історико-етнографічна експедиція учнівської молоді «Україна вишивана»** (заочний конкурс). Мета заходу: на заключному етапі у 2010 році з найкращих робіт, надісланих із Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, скласти та виготовити вишивану карту України. На кожному етапі експедиції проводились окремі конкурси: 2007 рік – конкурс науково-практичних робіт з дослідження особливостей орнаменту, символіки та техніки вишивання певної етнографічної території; 2008 рік – конкурс науково-практичних робіт з дослідження застосування вишивки в житті народу (обрядові речі, побутові предмети та одяг, твори мистецтва); 2009 рік – конкурс науково-практичних робіт за темами: «Видатний майстер української вишивки» або «Вишивана душа української оселі».

У 2008 році на краєзнавчий відділ було покладено також функцію проведення двох всеукраїнських заходів з патріотичного виховання учнівської молоді: 1) **Всеукраїнського конкурсу рефератів «Колосок пам'яті»**; 2) **Всеукраїнського історико-патріотичного**

Рис. 24. Обласний конкурс «Кращий юний краєзнавець». Вікторина. 2008 рік

конкурсу-акції «Вахта пам'яті». Метою першого було вивчення та відтворення історії голодомору 1932-1933 рр. – однієї з найстрашніших трагедій українського народу, а також вшанування пам'яті жертв сталінської політики геноциду українського народу, формування та розвиток історичної пам'яті на основі етнонаціональних, громадських, загальнолюдських цінностей. Метою другого конкурсу були активізація краєзнавчого руху серед учнівських колективів, їх пошуково-дослідницької діяльності з увічнення бойових подвигів захисників Батьківщини та вшанування трудівників тилу в роки боротьби з фашизмом, виховання підростаючого покоління па кращих зразках служіння своєму народу, вірності Україні.

У 2008 році, за ініціативи Петроченка В. І., було продовжено курс на інтеграцію та розширення обласних краєзнавчих заходів, зокрема двох краєзнавчих зльотів та двох еколого-краєзнавчих експедицій («Червона книга Запоріжжя» і «Зелена мережа Запоріжжя»). Так, традиційні обласні зльоти-форуми юних географів-краєзнавців та екологів-краєзнавців було об'єднано в один **обласний природничо-краєзнавчий зліт-форум учнівської молоді** [52]. Мета заходу: визначення рівня знань, умінь і навичок учнівської молоді з природничого краєзнавства. Зліт проводиться за двома напрямками (географічне та екологічне краєзнавство) у двох вікових групах (молодша і старша). До конкурсної програми зльоту входять: 1) театралізований конкурс «Візитка команди»; 2) контрольний природничо-краєзнавчий маршрут (КПКМ), який складається з кількох етапів окремо за напрямками (візуальна топографічна зйомка маршруту, геоморфологічні дослідження, метеорологічні дослідження, геологічні дослідження, гідрологічні дослідження, ботанічні дослідження, зоологічні дослідження, визначення формули лісу); 3) конкурс «Ерудити-краєзнавці»; 4) конкурс «Знавці рідної природи»; 5) туристсько-спортивна естафета (етапи: переправа по мотузці з перилами, навісна переправа, встановлення намету, рух по жердинах, в'язання туристських вузлів, подолання перешкод з використанням підвищеної мотузки (маятник)); 6) конкурс самодіяльної пісні про рідний край; 7) фотоконкурс «Природа очима юних краєзнавців» (індивідуальний).

Рис. 25. Обласний природничо-краєзнавчий зліт. Запорізький район, балка Канцерівка, 2010 рік

Також у 2008 році замість двох еколово-краєзнавчих експедицій (заочних конкурсів) «Червона книга Запоріжжя» та «Зелена мережа Запоріжжя» було запроваджено комплексну *обласну туристсько-краєзнавчу експедицію «Природа рідного краю»*, якою були охоплені вже всі основні природничо-краєзнавчі напрями. Мета заходу: формування в учнівської молоді природничо-наукової та природоохоронної (екологічної) культури на основі залучення її до справи вивчення, відновлення та збереження ландшафтного і біологічного різноманіття рідного краю. Напрями експедиції та їх зміст: 1) «*Запорізькі ландшафти*» (вивчення, відновлення та збереження природних наземних та водних ландшафтів Запорізької області, у першу чергу, долинно-балкових та приморських); 2) «*Геологічні пам'ятки*» (вивчення та збереження унікальних геологічних утворень Запорізької області); 3) «*Заповідне Запоріжжя*» (вивчення, відновлення та збереження існуючих об'єктів природно-заповідного фонду Запорізької області, виявлення територій, перспективних для заповідання); 4) «*Заповідна Хортиця*» (вивчення природи Національного заповідника «Хортиця», зокрема його ландшафтів, геології, рослинного і тваринного світу, історії взаємин людини з природою тощо); 5) «*Рослинний світ*» (вивчення і збереження рідкісних видів та угруповань рослин, флори і рослинності Запорізької області та України, вивчення грибів і лишайників Запорізької області); 6) «*Тваринний світ*» (вивчення і збереження рідкісних видів та угруповань тварин, фауни і тваринного населення Запорізької області); 7) «*Живі раритети*» (вивчення певних рідкісних видів та груп живих організмів Запорізької області). Експедиція проводилась протягом 2008-2009 років, потім після довгої перерви – з 2016 року. В останні роки експедиція проводиться як обласний заочний конкурс пошукових робіт за шістьма напрямками: «*Геологічна скарбниця*»; «*Погода на Запоріжжі*»; «*Чиста криниця*»; «*Рослинний світ*»; «*Тваринний світ*»; «*Заповідне Запоріжжя*». Результати досліджень юних природознавців, за ініціативи Петроченка В. І., знайшли відображення у однойменному щорічному альманасі [50].

У 2009 році в країні була запроваджена *Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-спортивна патріотична гра «Сокіл» («Джура»)*. Спочатку організацією цього масштабного патріотичного заходу опікувався методичний відділ Центру, а з 2014 року естафету прийняв краєзнавчий відділ. Мета Гри: перевірка знань з військової історії та навичок військово-спортивної підготовки школярів на основі народних звичаїв та усвідомлення славного, героїчного минулого наших предків. Учасники Гри змагаються у таких видах (окремо у трьох вікових групах): 1) *військово-спортивні та туристсько-спортивні види*: впоряд (стройова підготовка; оцінка зовнішнього вигляду, одностроїв,

Рис. 26. Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-спортивна патріотична гра «Сокіл» («Джура»). Обласний етап. 2014 рік

Рис. 27. Всеукраїнський збір активістів дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). Запорізька Січ. Нічна варта. 2014 рік

з організованості та якості виконання впорядкових наказів; виконання маршової патріотичної пісні); смуга перешкод з використанням козацької легенди та подоланням перешкод; «Рятівник» – змагання з надання першої долікарської допомоги та елементи рятувальних робіт; 2) *додаткові види змагань*: гра «Відун» (інтелектуальні змагання з історії України, доби козаччини, українських військових формувань різних епох, сучасних збройних сил України); «Бівак» (таборування – оцінка побуту, чистоти, доцільності розміщення, дотримання санітарно-гігієнічних норм, стан спорядження, особистих речей, посуду тощо); ватра («У колі друзів» – представлення творчому мистецького звіту команди-рою) (рис. 26). У 2014 році Центром на о. Хортиця був організований і проведений **Всеукраїнський збір активістів дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»)** (рис. 27).

Протягом 2009–2010 рр. в країні проводився **Всеукраїнський історико-краєзнавчий конкурс-акція учнівської та студентської молоді «Шляхами подвигу і слави»**, присвячений 65-й річниці визволення України від нацистських загарбників та 65-й річниці Перемоги у Другій світовій війні. Мета заходу: активізація патріотичного виховання підростаючого покоління та студентської молоді на прикладах подвигів старших поколінь у боротьбі з нацизмом і прагнення українського народу до волі й незалежності.

У 2009 році, за ініціативи Бородіна С. Е., була запроваджена **Обласна скаутська експедиція-практикум «Гілея»**, яка щорічно проводиться на турбазі Центру «Лиса Гора». Спочатку організацією цього патріотично-виховного заходу опікувався методичний відділ Центру, а з 2014 року естафету прийняв краєзнавчий відділ. Мета практикуму: відродження скаутського руху у Запорізькій області на засадах патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу. Програмою практикуму у 2009 році передбачався ряд конкурсів та ігор: 1) театралізоване представлення команд (скаутських патрулів); 2) рольова гра «Безлюдний острів»; 3) презентація костюмів «Робінзонів»; 4) вечір авторської пісні; 5) нічне орієнтування. Крім того, під час практикуму проводиться ряд практичних занять (активітетів) для учнівської молоді та педагогів (рис. 29). Кожного року програма практикуму змінюється і присвячується окремій патріотично-виховній темі.

У 2009 році, за ініціативи Бородіна С. Е., був також запроваджений заочний **Обласний конкурс пошукових робіт «Твої герої, Запорізький край»**, який проводився протягом двох років (2009-2010 рр.), а також після перерви – щорічно з 2013 року. Мета конкурсу: активізація пошуково-патріотичного руху серед учнівських колективів, їх пошуково-дослідницької діяльності з увічнення бойових подвигів наших земляків захисників

Рис. 28. Обласна скаутська експедиція-практикум «Гілея-2017». Конкурсно-ігрова програма

Рис. 29. Переможці Обласного скаутського практикуму «Гілея-2017». Турбаза «Лиса Гора»

Батьківщини та трудівників тилу в роки боротьби з фашизмом, героїв краю, які жили чи живуть поруч з нами і внесли великий внесок розвиток Запорізького краю. Напрями конкурсу: 1) «*Забуті імена*» (дослідження маловідомих героїчних та трагічних сторінок Великої Вітчизняної війни, пошук незаслужено забутих земляків-героїв, висвітлювання їх подвигу на основі об'єктивності та історичної правди); 2) «*Наша гордість і слава*» (дослідження маловідомих героїчних та трагічних сторінок історії та культури Запорізького краю, забутих імен відомих представників науки, мистецтва і культури, працівників освіти, без яких не було б сучасного Запоріжжя). Кращі роботи, представлені на конкурс, в останні роки публікуються Центром в однойменному альманасі [62–64].

Також у 2009 році методичним відділом Центру була організована і проведена **Обласна геологічна виставка «Каміння наших доріг»**, на якій були представлені колекції мінералів та гірських порід, зібраних Бородіним С. Е. та його вихованцями під час багаторічних краєзнавчих експедицій (рис. 30).

У 2010 році на зміну експедиції «Краса і біль України» запроваджена **Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна»** (заочний конкурс). Мета заходу: вдосконалення патріотичного та громадянського виховання підрастаючого покоління на традиціях і звичаях народу України, формування гармонійно розвиненої особистості шляхом залучення молоді до активної діяльності з вивчення історичної та культурної спадщини, історії рідного краю, ознайомлення з природними, етнографічними та історичними заповідниками, пам'ятками та об'єктами заповідного фонду. Основні напрями та їх зміст (станом на 2010 рік): 1) «*Живи, Земле*» (виявлення, вивчення та збереження природного та духовного багатства рідної землі; практична природоохоронна діяльність; просвітницька робота з енергозбереження; відновлення історичної та культурної спадщини); 2) «*Духовна спадщина мого роду*» (дослідження духовних джерел українського народу; вивчення взаємовідносин людини та суспільства, людини і держави, людини та церкви; роль і місце відбудованих, відроджених соборів і монастирів, новозбудованих церков, каплиць у відродженні вікових моральних цінностей українців); 3) «*Культурна спадщина мого народу*» (вивчення історії розвитку культури й мистецтва регіону; дослідження особливостей розвитку літератури, образотворчого мистецтва, музики, архітектури, кіномистецтва, музейної справи тощо); 4) «*Козацькому роду нема переводу*» (дослідження періоду

Рис. 30. Обласна геологічна виставка «Каміння наших доріг». 2009 рік

Загальний вигляд експозиції

Творча група на відкритті виставки

козацької доби, побуту та традицій козацтва; відображення козацької доби в народній творчості; вивчення історії бойового гопака і т. п.); 5) «Із батьківської криниці» (вивчення традиційних свят, обрядів, побутової культури, народних ремесел, народної творчості, медицини і педагогіки, народних ігор та забав; дослідження виникнення давніх музичних інструментів, історії зеленого будівництва, садово-паркового мистецтва та природокористування); 6) «З попелу забуття» (дослідження сторінок історії України періоду Другої світової війни, інших знакових подій, пов'язаних з прагненням народу України до волі та незалежності, подій і розповідей очевидців про українців – учасників військових конфліктів ХХ – поч. ХХІ ст.); 7) «Живи і возрадуйся, роде наш красний» (дослідження родоvodu видатних українців: вчених, письменників, діячів культури, державних і громадських діячів; створюються генеалогічні дерева, таблиці, родовідні розписи найвідоміших українців); 8) «Славні імена земляків» (дослідження видатних українців, які діяли за межами України, їх досягнення та відкриття); 9) «Заповідними стежками рідного краю» (вивчення унікальних ландшафтів та природних об'єктів на території рідного краю: віковічних дерев, унікальних лісових насаджень, урочищ, балок, джерел, гірських скель, болотяних масивів, цілинних степових ділянок тощо); 10) «Геологічними стежками України» (дослідження природних геологічних пам'яток регіону. родовищ корисних копалин, кар'єрів будівельних матеріалів, нафтових та газових родовищ, цінних гірських порід, небезпечних геологічних процесів, водних ресурсів та їх використання в регіоні, сучасних геоморфологічних процесів); 11) «Географія рідного краю» (вивчення природи рідного краю, виявлення, облік пам'яток природи, дослідження природних ресурсів, унікальних ландшафтів певного регіону України); 12) «Рідного слова краса і співучість» (вивчення діалектичної мови, її просторової варіативності і територіальна диференціація, історії формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мови етносу). Станом на 2018 рік експедиція проводиться лише за шістьма напрямками: «Духовна спадщина мого роду»; «Козацькому роду нема переводу»; «Козацькому роду нема переводу»; «Геологічними стежками України»; «З попелу забуття»; «Географія рідного краю».

У 2010 році Центром був запроваджений щорічний **Обласний етнологіко-історичний зліт-форум учнівської молоді** [10]. Мета зльоту: визначення рівня знань, умінь і навичок учнівської молоді з історичного краєзнавства. Програмою першого зльоту було передбачено проведення двох основних конкурсів: контрольного історико-краєзнавчого маршруту та контрольної історико-краєзнавчої експедиції. Поступово програма зльоту розширялась і у 2017 році до програми за двома напрямками (історичне та етнологічне краєзнавство) входили: 1) конкурс «Візитка команди»; 2) контрольний етнологіко-

Рис. 31. Обласний етнологічно-краєзнавчий зліт-форум. Історико-краєзнавчі дослідження. Національний заповідник «Хортиця», 2015 рік

Рис. 32. Обласний етнологічно-краєзнавчий зліт-форум. Конкурс української пісні. м. Запоріжжя, турбаза «Дніпрянка», 2017 рік

історичний маршрут (етапи за напрямками: історичні дослідження, етнологічні дослідження, знавці історії України, знавці етнології України, історія Запорізького краю, етнологія Запорізького краю, опис етнографічного об'єкту); 3) конкурс-шоу «Історико-культурна реконструкція» (традиційне місце проведення – Національний заповідник «Хортиця», комплекс «Запорізька Січ»); 4) конкурс «Ерудити-краєзнавці»; 5) конкурс-змагання «Туристсько-спортивна естафета»; 6) конкурс української народної пісні; 7) фотоконкурс «Історико-культурні пам'ятки очима юних краєзнавців» (рис. 31–33).

У 2011 році було запроваджено *Всеукраїнський конкурс на краєзнавчо-туристсько-краєзнавчу експедицію учнівської молоді з активним способом пересування «Мій рідний край»* [73]. Мета конкурсу: залучення учнівської молоді до активної краєзнавчої та пошуково-дослідницької роботи з вивчення історико-культурної спадщини українського народу та природного різноманіття рідного краю. У конкурсі можуть брати участь звіти туристських груп про краєзнавчі експедиції з історичного, географічного, літературного краєзнавства, археології, геології, екології, фольклору та етнографії,

Рис. 33. Переможці Обласного етнологічно-краєзнавчого зльоту-форуму учнівської молоді. м. Запоріжжя, турбаза «Дніпрянка», 2016 рік

українознавства, народознавства тощо, проведені з активним способом пересування, якщо вони відповідають вимогам, що висуваються до походів за складністю від похода вихідного дня до похода I категорії складності будь-якого виду туризму. За результатами обласного туру конкурсу проводиться щорічна **Обласна конференція-захист звітів краєзнавчих експедицій учнівської молоді «Мій рідний край»** (рис. 34).

У 2011 році в Україні була реанімована «радянська» військово-патріотична гра – **Всеукраїнська військово-патріотична спортивна гра «Зірниця»**. Нажаль саме Центр протягом чотирьох років повинен був організовувати і проводити обласний етап цієї гри та забезпечувати участь області у загальнонаціональному етапі у 2011–2013 роках.

У 2014–2015 рр., за ініціативи Петроченка В. І. та Николаєва О. С., Центром запроваджено заочний **Обласний конкурс пошукових робіт «Сила, мужність, честь»**. Мета конкурсу: активізація пошуково-патріотичного руху серед учнівської молоді області, діяльності з увічнення бойових подвигів наших земляків – героїв, які загинули, захищаючи державний суверенітет і територіальну цілісність України під час проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях (далі – АТО). Конкурс проводиться за номінаціями: 1) «Вічна пам'ять героям» (висвітлення бойових подвигів наших земляків – героїв, які загинули, захищаючи державний суверенітет і територіальну цілісність України) під час проведення АТО; 2) «Військові та цивільні будні героїв-земляків» (опис-нарис бойового шляху героїв під час проведення АТО, долі героїв після повернення (!) до мирного життя; волонтерська діяльність гуртка щодо підтримки героїв); 3) «Надійний тил героїв» (опис-нарис про героїчну волонтерську діяльність земляків та її внесок у наближення до Перемоги); 4) «Освітняни на лінії вогню» (опис-нарис бойових подвигів працівників освіти Запорізької області, які загинули, захищаючи державний суверенітет і територіальну цілісність України під час проведення АТО; працівників освіти, які й досі перебувають у зоні АТО, та які повернулися до мирного життя після участі в АТО). Конкурсні роботи можуть бути виконані у формі рукопису, буклету, або плакату. За підсумками конкурсу кожного року проводиться **обласна виставка**, а кращі роботи публікуються Центром в однойменному альманасі [60].

У 2016 році запроваджено **Всеукраїнський конкурс екскурсиводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу»** [1]. Мета конкурсу: виховання в учнів любові до рідного краю, бережливого ставлення до історії, духовної спадщини українського народу, природного довкілля; розвитку музейної справи в загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах. У Конкурсі можуть брати участь учні, які представляють музеї таких профілів: *історичні; військово-історичні; історії освіти; історії навчальних закладів; краєзнавчі; археологічні; літературні; мистецькі; технічні;*

Рис. 34. Обласна конференція-захист звітів краєзнавчих експедицій учнівської молоді «Мій рідний край», 2014 рік

Рис. 35. Обласний етап Всеукраїнського конкурсу екскурсиводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу», 2017 рік

етнографічні; галузеві; природничі; історії населених пунктів; інших профілів. Кожного року у конкурсі беруть участь музеї 3–4-х обраних профілів. Конкурс проводиться у два етапи: I – заочний етап – до Центру надсилаються матеріали (текст екскурсії та медіапрезентація); за результатами оцінювання надісланих матеріалів кращі юні екскурсоводи запрошуються для участі у II – очному – етапі конкурсу (публічний виступ з презентацією екскурсії) (рис. 35).

Протягом багатьох років традиційними краєзнавчими заходами для учнівської молоді області є також так звані *польові* (наметові) археологічні, історико-краєзнавчі та еколого-краєзнавчі *школи-експедиції*, які майже щорічно проводяться силами керівників краєзнавчих гуртків та дитячо-юнацьких краєзнавчих об'єднань в різних районах Запорізької області.

Система методичного забезпечення краєзнавчої роботи

Треба відмітити високий методичний рівень співробітників Центру, які працювали і продовжують працювати у Центрі за краєзнавчим напрямом [49]. Підготовлені ними краєзнавчі видання (навчальні програми, підручники, довідники, навчальні, навчально-методичні й методичні посібники і т. п.) неодноразово ставали переможцями всеукраїнських конкурсів навчально-методичної літератури з позашкільної освіти (Шелегеда В. І., Петроченко В. І., Шелегеда О. Р., Похилько С. П. та ін.) [18]. Ряд співробітників краєзнавчого відділу неодноразово ставали переможцями фахових конкурсів педагогічної майстерності та дипломантами освітянських виставок різного рівня. Більшість мають відомчі нагороди, зокрема відзнаки і грамоти Міністерства освіти України, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, Національної спілки краєзнавців України та Українського географічного товариства. Будучи завідувачем методичного відділу Центру, Петроченко В. І., разом із двома тисячами громадян України, у тому числі освітянами, отримав у 2011 році державну нагороду – Ювілейну медаль «20 років Незалежності України» (за значний особистий внесок у соціально-економічний, науково-технічний та культурно-освітній розвиток Української держави, вагомі трудові здобутки та багаторічну сумлінну працю).

Саме наявність висококваліфікованих кадрів у Центрі сприяла належному методичному забезпеченню основних напрямів краєзнавчої роботи: 1) підготовки і проведення масових краєзнавчих заходів; 2) навчально-виховного процесу у профільних гуртках; 3) підвищення кваліфікації педагогічних краєзнавчих кадрів.

З масових краєзнавчих заходів найбільш забезпеченим у методичному відношенні, безумовно, слід вважати обласний природничо-краєзнавчий зліт-форум учнівської молоді. Співробітниками Центру підготовлено ряд навчально-методичних та навчальних видань, спрямованих для ефективної підготовки юних краєзнавців до зльоту взагалі та окремих його конкурсів зокрема [2; 17; 24; 37; 50 та ін.]. Помітно відстає методичне забезпечення обласного етнологічного зльоту-форуму учнівської молоді [10; 60 та ін.]. Інші масові краєзнавчі заходи з методичної точки зору забезпечені значно скромніше і потребують більшої уваги у наступні роки [1; 20; 73].

На досить високому рівні знаходиться методичне забезпечення навчально-виховного процесу у природничо-краєзнавчих та еколого-краєзнавчих гуртках, де створені досить потужні навчально-методичні комплекси (навчальна програма + навчальний посібник/довідник/робочий зошит + методичний посібник/навчально-методичний посібник/методичні рекомендації + навчальні наочні посібники), які не мають аналогів в Україні (рис. 36–38) [2; 14; 16; 24–26; 29; 37; 40–44; 46–48; 66–70; 72 та ін.]. Значна робота з методичного забезпечення навчального процесу проведена також у географо-краєзнавчих та історико-краєзнавчих гуртках [5–9; 17; 33–36; 39; 45; 54–59; 74 та ін.]. Недостатнім, на наш погляд, залишається методичне забезпечення навчального процесу у

Довідник
«Природа Запорізького краю»

Определитель
«Древесно-кустарниковая
флора Запорізької області»

Навчальний посібник
«Охорона ландшафтів»

інших профільних краєзнавчих гуртках – геологічних, етнографічних, екскурсознавчих, музеєзнавчих тощо [4; 15; 51; 65; 75]. Але це тимчасові складнощі, які, сподіваємося, у найближчі роки будуть подолані.

Робота з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у галузі краєзнавства традиційно проводиться за рахунок теоретично-практичних та польових семінарів і практикумів. Значну роль відіграють також створені у 2009 році профільні обласні методичні об'єднання (вперше в Україні): 1 – з природничого краєзнавства; 2 – з гуманітарного краєзнавства; 3 – з патріотичного виховання. Майже кожного року для педагогів області проводяться кваліфікаційні туристсько-краєзнавчі експедиції. Педагоги області залучаються до роботи у творчих групах з підготовки краєзнавчих навчальних та навчально-методичних видань, активної участі у конкурсах педагогічної майстерності, фахових виставках та профільних науково-практичних конференціях. В останні роки активізувалась співпраця з Запорізьким національним університетом та іншими регіональними вищими навчальними закладами, Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм та Запорізькою обласною організацією Національної спілки краєзнавців України.

Джерела та література

1. Вагеннік О. М. Підготовка до Всеукраїнського конкурсу екскурсоловів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу» : метод. реком. / О. М. Вагеннік. – Запоріжжя, 2017. – 40 с.
2. Географічне краєзнавство : словник основних понять / укл. О. Г. Савельєв. – Запоріжжя, 2017. – 44 с.
3. Гуленко К. С. Методи польових історико-краєзнавчих досліджень: метод. реком. / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2009. – 32 с.
4. Гуленко К. С. Організація роботи шкільного музею: навч.-метод. посібник / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2010. – 40 с.
5. Гуленко К. С. Методи польових етнологічно-краєзнавчих досліджень: метод. реком. / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2010. – 44 с.
6. Гуленко К. С. Древние изделия из кремния (Исторические объекты Запорізької області) : справочник-определитель / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2012. – 24 с.
7. Гуленко К. С. Методика історико-краєзнавчих досліджень (Історичне краєзнавство. Початковий рівень): метод. посібник / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2012. – 44 с.

8. Гуленко К. С. Історична географія Олександрівська – Запоріжжя : довідник / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2014. – 84 с.
9. Гуленко К. С. Історичне краєзнавство. Початковий рівень. Давнє минуле рідного краю : метод. посібник / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2014. – 44 с.
10. Гуленко К. С. Підготовка до етнологічно-історичного зльоту : метод. реком. / К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2015. – 44 с.
11. Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. Сторінки історії 1948–2008 роки / укл. : В. І. Шелегеда, К. С. Гуленко, А. В. Волков. – Запоріжжя: Кераміст, 2008. – 92 с.
12. Земля за порогами: матеріали обл. краєзн. конф. учн. молоді, Запоріжжя, 23–24.11.2016 р. : збірка краєзн. статей / ред. В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2017. – Ч. 1. Природниче краєзнавство. – 60 с.
13. Земля за порогами: матеріали обл. краєзн. конф. учн. молоді, Запоріжжя, 23–24.11.2016 р. : збірка краєзн. статей / ред. Д. В. Янущенко. – Запоріжжя, 2017. – Ч. 2. Гуманітарне краєзнавство. – 68 с.
14. Екологія рідного краю: Підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В. І. Петроченко, В. І. Шелегеда, О. П. Корж [та ін.]; за ред. В. І. Петроченка. – Запоріжжя: Прем'єр, 2007. – Друге видання. – 176 с.
15. Етнологічне краєзнавство : словник основних понять / укл. О. М. Вагеннік. – Запоріжжя, 2016. – 44 с.
16. Екологічне краєзнавство : словник основних понять / укл. А. І. Калниш. – Запоріжжя, 2017. – 28 с.
17. Історичне краєзнавство : словник основних понять / укл. Ю. О. Сало. – Запоріжжя, 2017. – 32 с.
18. Каталог навчально-методичних видань співробітників КЗ «Центр туризму» ЗОР. 2004–2017 роки / укл. В. І. Петроченко. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму» ЗОР, 2018. – 76 с.
19. Мій рідний край – Запоріжжя: матеріали обл. краєзн. конф. учн. молоді, Запоріжжя, 17–19.11.2005 р. : збірка краєзн. статей. – Запоріжжя: Тандем, 2006. – 300 с.
20. Мій рідний край – Запоріжжя: матеріали обл. краєзн. конф. учн. молоді, Запоріжжя, 15–17.11.2007 р. : збірка краєзн. статей / ред. : О. В. Жаков, К. С. Гуленко, А. В. Доценко. – Запоріжжя, 2008. – Ч. 1. Туризм. Гуманітарне краєзнавство. – 64 с.
21. Мій рідний край – Запоріжжя: матеріали обл. краєзн. конф. учн. молоді, Запоріжжя, 15–17.11.2007 р. : збірка краєзн. статей / ред. : О. В. Жаков, В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2008. – Ч. 2. Природниче краєзнавство. – 64 с.
22. Мій рідний край – Запоріжжя: матеріали обл. краєзн. конф. учн. молоді, Запоріжжя, 20–21.11.2008 р.: збірка краєзн. статей / ред. : О. В. Жаков, В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2009. – Ч. 1. Природниче краєзнавство. – 44 с.
23. Мій рідний край – Запоріжжя: матеріали обл. краєзн. конф. учн. молоді, Запоріжжя, 20–21.11.2008 р.: збірка краєзн. статей / ред. : О. В. Жаков, В. І. Петроченко, К. С. Гуленко. – Запоріжжя, 2009. – Ч. 2. Гуманітарне краєзнавство. – 48 с.
24. Ніколаєв О. С. Мінерали та гірські породи Запорізької області: довідник / О. С. Ніколаєв. – Запоріжжя, 2012. – 36 с.
25. Петроченко В. І. Екологічні системи [Екологічна освіта. 10 клас: метод. посібник] / В. І. Петроченко // Хімія. Біологія. – 2004. – № 47–48. – С. 47–72.
26. Петроченко В. І. Природоохоронне законодавство / В. І. Петроченко // Екологічна освіта. 11 клас : метод. посібник. – Запоріжжя: ЛПКС, 2005. – С. 85–102.
27. Петроченко В. І. Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області : навч. програма / В. І. Петроченко // Мандрівник-краєзнавець. – 2005. – Вип. 5. Навчальні програми для туристсько-краєзнавчих гуртків. – С. 111–116.
28. Петроченко В. І. Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області: методика викладання курсу / В. І. Петроченко. – Запоріжжя: Поліграф, 2006. – 76 с.
29. Петроченко В. І. Залучення учнівської молоді до заповідної справи / В. І. Петроченко // Краєзнавчі дослідження за участю учнівської молоді : метод. посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 2006. – С. 35–42.

30. Петроченко В. І. Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області : робочий зошит / В. І. Петроченко, В. І. Шелегеда, О. В. Жаков ; за ред. В. І. Петроченка. – Запоріжжя: Поліграф, 2006. – 68 с.
31. Петроченко В. І. Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області. Експерсії: навч.-метод. посібник / В. І. Петроченко, В. І. Шелегеда, О. В. Жаков; за ред. В. І. Петроченка. – Запоріжжя: Поліграф, 2006. – 32 с.
32. Петроченко В. І. Навчальний курс зі збереження регіонального біологічного різноманіття / В. І. Петроченко // Сучасні проблеми біології, екології та хімії : матеріали міжнар. наук. конф., Запоріжжя, 2007. – С. 622–623.
33. Петроченко В. І. Природа Запорізького краю: довідник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя: ТанDEM Арт Студія, 2009. – 200 с.
34. Петроченко В. І. Ландшафти Запорізької області: довідник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2009. – 48 с.
35. Петроченко В. І. Фізико-географічна характеристика Запорізької області: метод. посібник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2010. – 44 с.
36. Петроченко В. І. Фізико-географічна характеристика Запорізької області: робочий зошит / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2010. – 72 с.
37. Петроченко В. І. Тваринний світ Запорізької області. Підготовка до зоолого-краєзнавчих конкурсів: навч.-метод. посібник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2011. – 68 с.
38. Петроченко В. І. Рідкісні тварини України і Запорізької області: довідник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2011. – 76 с.
39. Петроченко В. І. Фізико-географічна характеристика Запорізької області: медіапосібник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2011. – 118 сл.
40. Петроченко В. І. Ядовитые растения Украины: довідник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2012. – 84 с.
41. Петроченко В. І. Тваринний світ Запорізької області. Риби. Земноводні. Плазуни : атлас / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2013. – 50 с.
42. Петроченко В. І. Риби Запорізької області : навч.-метод. посібник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2014. – 54 с.
43. Петроченко В. І. Природа України. Тваринний світ. Земноводні. Плазуни: біогеограф. атлас / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2014. – 32 с.
44. Петроченко В. І. Біорізноманіття Запорізької області: метод. посібник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2015. – Друге видання. – 96 с.
45. Петроченко В. І. Охорона ландшафтів (на прикладі Запорізької області): навч. посібник / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2015. – 60 с.
46. Петроченко В. І. Отруйні змії : буклет / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2015. – 6 с.
47. Петроченко В. І. Фауна Національного заповідника «Хортиця»: серія буклетів / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2015–2016. – 1. Кісткові риби. – 6 с. – 2. Амфібії. Рептилії. – 6 с. – 3. Птахи. – 6 с. – 4. Ссавці. – 6 с.
48. Петроченко В. І. Природниче краєзнавство з основами екскурсознавства : навч. програма / В. І. Петроченко. – Запоріжжя, 2015. – 64 с.
49. Петроченко В. І. Краєзнавчі видання в системі позашкільної освіти Запорізької області / В. І. Петроченко // Краєзнавство Запоріжжя. – 2016. – № 1. – С. 60–70.
50. Підготовка до природничо-краєзнавчого зльоту: метод. реком. / В. І. Петроченко, О. Р. Шелегеда, О. Г. Савельєв, С. Е. Бородин; за ред. В. І. Петроченка. – Запоріжжя, 2009. – 52 с.
51. Похилько С. П. Гранітні кар'єри Запорізької області: Методичні рекомендації з їх дослідження : метод. реком. / С. П. Похилько, Д. В. Янущенко. – Запоріжжя, 2014. – 36 с.
52. Природа рідного краю: альманах / ред. колегія: В. І. Петроченко (голова), О. Г. Савельєв, А. І. Солоділова. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму» ЗОР, 2018. – Вип. 1. – 70 с.
53. Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області: навчальний посібник / Петроченко В. І., Шелегеда В. І., Жаков О. В. [та ін.]; за ред. В. І. Петроченка. – Запоріжжя: Поліграф, 2005. – 224 с.
54. Савельєв О. Г. Методика ґрунтових досліджень / О. Г. Савельєв // Географія. Краєзнавство. Туризм. – 2007. – № 23. – С. 9–10.

55. Савельєв О. Г. Метеорологічні дослідження : навч.-метод. посібник / О. Г. Савельєв. – Запоріжжя, 2010. – 28 с.
56. Савельєв О. Г. Гідрологічні дослідження : навч.-метод. посібник / О. Г. Савельєв. – Запоріжжя, 2011. – 40 с.
57. Савельєв О. Г. Методи географічних досліджень (Географічне краєзнавство. Початковий рівень) : метод. посібник / О. Г. Савельєв. – Запоріжжя, 2012. – 52 с.
58. Савельєв О. Г. Географічне краєзнавство. Практикум з топографії (Початковий рівень) : метод. посібник / О. Г. Савельєв. – Запоріжжя, 2014. – 48 с.
59. Сало Ю. О. Культові споруди Запорізького краю : навч.-метод. посібник. – Запоріжжя, 2016. – 48 с.
60. Сало Ю. О. Підготовка до етнологічного зльоту : метод. реком. / Ю. О. Сало, О. М. Вагеннік. – Запоріжжя, 2016. – Ч. 3. – 48 с.
61. Сила, мужність, честь : альманах / укл. О. С. Ніколаєв. – Запоріжжя, 2016. – 84 с.
62. Твої герої, Запорізький край : альманах / укл. О. С. Ніколаєв. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 1. – 44 с.
63. Твої герої, Запорізький край : альманах / укл. О. С. Ніколаєв. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 2. – 48 с.
64. Твої герої, Запорізький край : альманах / укл. Ю. Ф. Третьяченко. – Запоріжжя, 2016. – Вип. 3. – 88 с.
65. Українські народні свята : навч.-метод. посібник / укл. І. С. Сажнева. – Запоріжжя, 2016. – 64 с.
66. Шелегеда В. И. Древесно-кустарниковая флора Запорожской области: определитель (учебное пособие) / В. И. Шелегеда. – Запорожье: Тандем-У, 2006. – 88 с.
67. Шелегеда О. Р. Методи ботанічних та геоботанічних досліджень: навч.-метод. посібник / О. Р. Шелегеда. – Запоріжжя, 2010. – 28 с.
68. Шелегеда О. Р. Методика проведення практичних занять з екологічного краєзнавства. Вивчення флори і рослинності: метод. посібник / О. Р. Шелегеда. – Запоріжжя, 2011. – 48 с.
69. Шелегеда О. Р. Флора Запорізької області (Екологічне краєзнавство. Початковий рівень): навч. посібник / О. Р. Шелегеда. – Запоріжжя, 2012. – 32 с.
70. Шелегеда О. Р. Екологічне краєзнавство. Основний рівень. Організація і проведення еколого-краєзнавчих досліджень : метод. посібник / О. Р. Шелегеда. – Запоріжжя, 2014. – 36 с.
71. Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р. Рідкісні і зникаючі рослини Запорізької області: довідник / В. І. Шелегеда, О. Р. Шелегеда. – Запоріжжя: Тандем Арт Студія, 2008. – 96 с.
72. Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р., Петроченко В. І. Польовий щоденник юного дослідника природи: навч. посібник. – Запоріжжя, 2007. – 74 с.
73. Янущенко Д. В. Підготовка звіту про експедицію з активним способом пересування: метод. реком. / Д. В. Янущенко. – Запоріжжя, 2013. – 42 с.
74. Янущенко Д. В. Кам'яна доба на території Запорізького краю : медіапосібник / Д. В. Янущенко. – Запоріжжя, 2014. – 36 сл.
75. Янущенко С. П. Організація і підготовка навчальних екскурсій : метод. реком. / С. П. Янущенко. – Запоріжжя, 2015. – 44 с.

САКРАЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Пашник С. Д. (м. Запоріжжя)

Ушановуємо Дідів!

Свято Дідів – український прадавній відповідник відомого католицького Дня всіх святих – Хелловіна. Поговоримо про його природне пояснення свята, символізм та місце в Сонячному річному колі.

В листопаді настають холодні осінні дні, листям вкривається земля, природа завмирає. Останній місяць осені ще може порадувати сонячними днями, але Боги темряви беруть владу передв'їщаючи майбутні холоди.

На початку листопада різні народи мають особливе свято поминання Предків. Дні пошанівку предків ще називають «задушними». Проводяться вечорниці з 31 жовтня на 1 листопада (часто і наступний вечір), з ватагами ряжених, що уособлюють демонічні сили. Відзначається ця подія на 40-й день від смерті попереднього прояву Сонця Купалбога і народженню нового Миробога [3, с. 95].

«Діди» провідують живих. Автор картини не відомий

Етнограф Василь Скуратівський пише, що «у давнину на Кузьму-Дем'яна справляли «осінніх дідів» – ушановували покійників» [6, с. 140]. Протилежно в календарі проводять поминки на 1 травня (Мая) і починають Зелений тиждень з ушануванням Предків, які приходять «маятися» до світу живих. На цей час зустрічали весняні сходи ярових культур. Натомість можна зробити припущення, що на 1 листопада зустрічали сходи озимини.

В свята Дідів, прибуваючих з «того світу» душ належить пригостити, аби показати, що вони не забуті, заслугувати їхню прихильність і допомогти отримати спокій на «тому +світі». Основа ритуалу – годування та поїння душ (медом, крупами, яйцями, кутею) під час спеціальних урочистостей, що проводяться вдома або на цвинтарях чи безпосередньо на могилах. За традицією цих свят поминальна їжа повинна бути гарячою (для того, щоб духи могли вдихати пару), а люди скидають або виливають частину їжі та напоїв на стіл, підлогу або могилу для душ померлих.. Вдома під час застілля на стіл кладуть більше ложок – для Предків, кожного з яких називають по імені. В деяких регіонах предкам також забезпечують купання, для чого готується баня. Частиною ритуалу також є пригощання рідше старців, а найчастіше – дітей, бо вважається, що вони є уособленням померлих родичів. Також в деяких регіонах на період свят забороняється, наприклад, палити в печі, забирати і мити посуд зі столу, гучно поводитися і шити, ткати чи прясти.

Запалені вогнища мають освітлювати шлях душам, щоб ті не заблукали і могли провести ніч із родичами. Залишки цього звичаю – сучасні свічки на могилах, всередині різьблених гарбузів, вогні на підвіконнях, щоб запросити померлих в будинок, де їх чекає їжа. Для язичників, які завжди відчували незримий зв'язок з померлими предками, в цьому не було нічого дивного чи лякливого.

Багато свят природного циклу є однаковими для багатьох народів, бо маємо спільну мітологічну основу світоглядних вірувань. Ми маємо визначити свій відповідник і святкувати його згідно рідних звичаїв і тим збагачувати нашу самобутню культуру.

Святкування Савина у Британії

У кельтів свято називається Савин або частіше Самайн (англ., ірл., гел. *Samhain*) – так же називався місяць листопад. Свято позначало завершення сільськогосподарських робіт: повернення з літніх пасовиськ та завершення збирання урожаю, а також ушановувалися мертві, чії духи жили в цей час. Характерні для Савину вогнища та танці навколо них [1].

За аналогією до інших свят на 1 лютого, 1 травня, 1 серпня ця дата є поминальною, але одночасно є збірною для усіх проявів нашого життя, які сходяться до храму, щоб засвідчити своє народження і приєднання до Роду Земного, свою смерть і приєднання до Роду Небесного і творення Нової Родини для пошлюблених.

За більш давнім місячно-сонячним календарем всі ці прояви життя на молодика (1 жовтня – Покрова) відправилися у човні-місяці у велике плавання очищення, яке закінчується з початком нового молодика (1 листопада). Їх приходять всі зустрічати до води увечері з виходом молодого серпа на небі, а його відблиск спостерігали у воді.

Можливо саме цей збір і послугував для ушанування західною католицькою церквою Дня всіх святих – Хелловін (Геловін). «Уперше назва Хелловіну (*Halloween*) згадується у 1745 році. Як вважають, слово походить від англійського *Hallowe'en* – скорочення виразу

All Hallows Eve – надвечір'я (переддень) Дня всіх святих. У рівнинній шотландській, надвечір'я – це *even*, що видозмінилося до *e'en* або *een*. Хоча раніше, у давньоанглійській мові трапляється вислів *All Hallows* (день повернення усіх святих), власне «переддень» *All Hallows Eve* згадується лиш у 1556 [1]. Саме слово *hallow(s)* перекладається як «освячувати», «святий», «святі моці».

Нас цікавить співзвучність Геловіна до наших слів «голова», «головань». Справа в тому, що за календарною схемою на основі восьмикутної зірки, сороковий день опиняється в районі голови, якщо саму зірку розглядати як сидячу людину. Початок жовтня за схемою припадає на низ квадрату, а його протилежна верхня частина буде символізувати початок наступного місяця листопада, що відповідає середині голови. Якщо продовжити малювати квадрати далі, то ви отримаєте календарний ланцюжок. Такі візерунки можна спостерігати на українських вишивках.

Разом із тим збір у храмі однозначно відповідає залу-холу (*hall*); др.-англ. *heall* (*hell*) – скривати, ховати, ад-пекло). Знаємо, що сам храм (церква) символізує потойбічний світ, де перебувають душі і моці предків, а також переховуються на збереженні образи Богів, клейноди та інші громадські цінності.

Приведемо приклад образу Дмитра (осіннього Сонця, свято 25 жовтня), якого зображають у вигляді голови богатиря із сивою бородою, що лежить на землі. Ця голова в шоломі може ототожнюватися з могилою чи пагорбом. Порівняймо назви пагорба у деяких народів: *холм* (давньоруська, російська), *hill* (англійська); та шолома: *helm* (голландська, німецька), *helma* (словацька, чеська), *hjelm* (норвезька, датська), *helmet* (англійська).

У «Слові про похід Ігоря» пагорб-могила названий «Шеломянемъ» [8], що нагадує нам відоме ім'я з біблійної мітології – Соломон (Шломо). Цей же шолом-могилу бачимо у нижній частині Триглава, він одночасно може символізувати яйце (голову), а в середині нього – перевернута п'ятикінцева зірка (вогонь), що ототожнюється з Велесом – Богом нижнього світу [5, с. 13].

З пагорбом треба пов'язати наші слова «схил», «похил» і т. п., що наближає їх до аналогічних англійських слів з основою «*hil*». А ось закінчення «мянь», «мон» маємо порівняти з ознакою Місяця-мужа (англ. – *moon, man*), який, як відомо, символізує нижній світ, і на це свято в місячно-сонячному календарі, як зазначалося вище, зустрічали молодик. Звісно, що до назви *Halloween*, це не має відношення, але дає пояснення звідки до слова «холм» додалася літера «м».

Натомість, до закінчення «*ween*» у слові *Halloween* можна також пошукати наш відповідник, припустимо, що йому тотожне наше «віно» (чеськ. *vepo*, пол. *wiano*, рос. *вено*). Тобто при внесенні голови до хати якби відбувається шлюб і збивається вінок, за який потім наречений, маючи провину, має заплатити, як

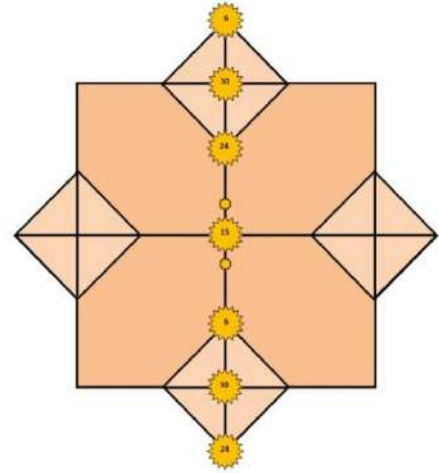
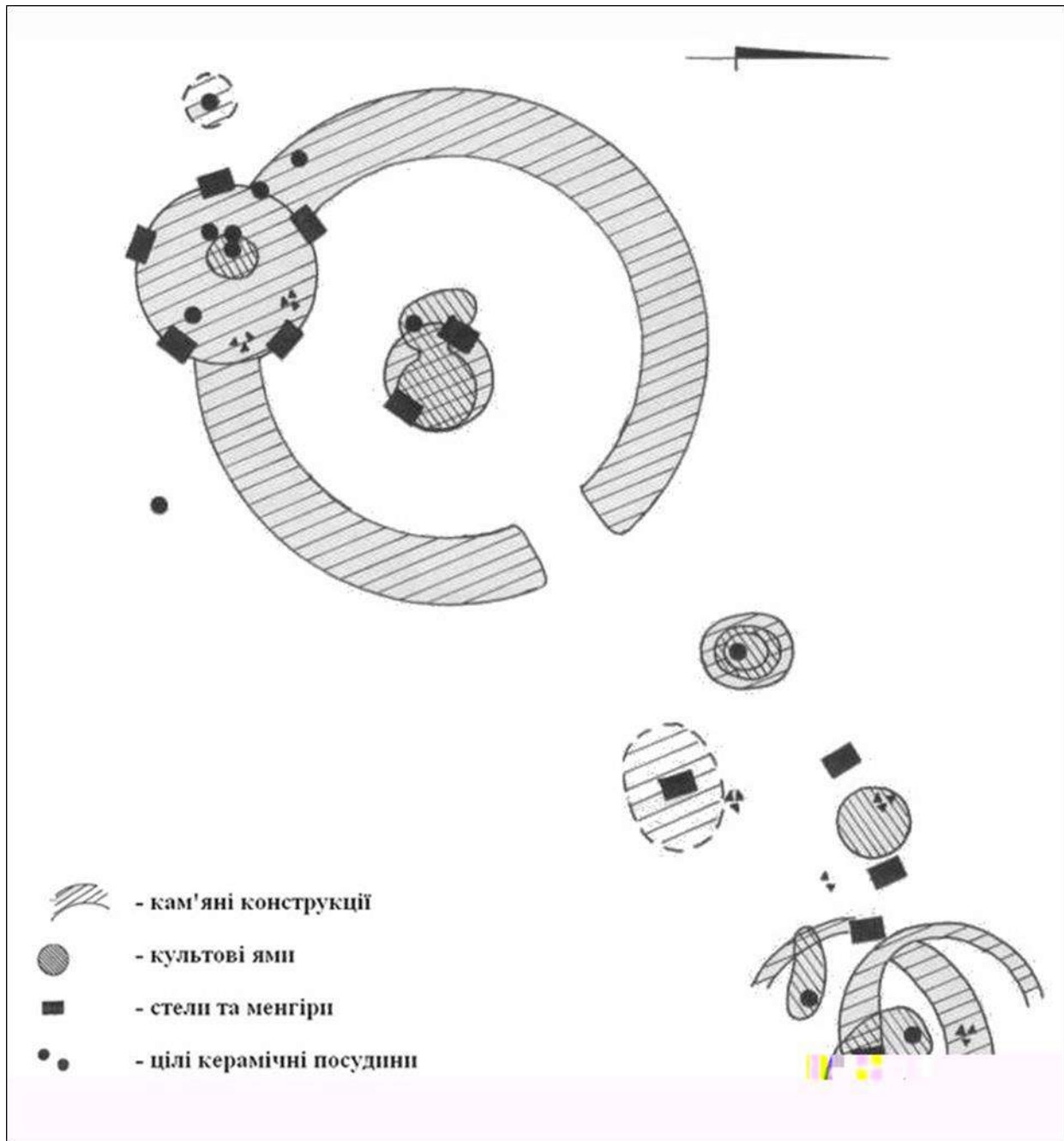

Схема семика з шестиденним тижнем. Точки позначають сонячні дні. Одночасно це є енергетичні точки людини [3, с.20]

Острів Хортиця, висота Брагарня. Велике святилище, загальна архітектурна схема [7, с. 91].

Пояснення до схеми: Велике коло – жіночий двір, що символізує потойбічний світ. Протилежне мале коло – чоловічий сонячний двір. Між колами частково збереглася алея (Калиновий міст). Найближчий до жіночого двору вівтар-горошина – це ядро, яке мандрує з чоловічої в жіночу калиту.

варіант, червоним вином, що замінює кров. Заходження Сонця до потойбічного світу відбувається ввечері (восени), тому пролиття червоної Зорі цілком погоджується з трактуванням закінчення як «вечір».

В календарі ортодоксальної церкви на 1 листопада стоїть свято безсрібників і чудотворців ковалів Косми (Кузьми) та Даміана (Дем'яна), які за легендою подолали Змія і проорали ним змієві вали [2, с. 166]. Вони також символізують човен-місяць: Косма – косми-волосся, голову чи ніс човна і Космос, а Даміян – корму чи зад човна і Демона. Ці

два святих ще ушановуються 1 липня, теж початок місяця, але на 9-й день від смерті Сонця Ярила, і символізують його похорон у човні-місяці [3, с. 67].

На свято прийнято робити голову з гарбуза. Ножем зрізують маківку так, щоб з неї потім вийшла кришка. Вичищають ложкою середину. Вирізають обличчя: очі, носа, рота. Всередині на дні закріплюють свічку і запалюють її, щоб голова світилася. Виходить такий кумедний світильник. Це не є суто західним звичаєм: згадую своє дитинство кінця 70-х років ХХ ст., ми також виготовляли подібні голови із свічками, щоб лякати перехожих біля старої церкви. Причому це робили від визрівання гарбузів в серпні місяці і не приурочували до якоїсь дати календаря.

Ми пропонуємо поставити на 1 листопада ушанування Предків – Дідів, замість Дідової суботи на Дмитра, що буде більш доречним і відповідає одному із тверджень, що Дідова субота проводилася через тиждень після Дмитра. Так як в шестиденному тижні неділя відсутня, то й виходить, що при стабільному календарі з прив'язкою чисел до днів тижня перехід на новий місяць відбувався з суботи на понеділок.

Джерела та література

1. Хелловін. – <http://uk.wikipedia.org/wiki/Хелловін>.
2. Легенди та перекази / упор. А.Л. Юаніди. – К.: Наук. думка, 1985. – 400 с.
3. Пашник С. Д. Руський Православний Календар. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 7525 (2017). – 172 с.
4. Пашник С. Д. Символіка святилища-обсерваторії на острові Хортиця / Священний острів Хортиця. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 2014. – С. 24–39.
5. Пашник С. Д. Триглав. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 7525 (2017). – 20 с.
6. Скуратівський В. Т. Місяцелік: Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993. – 208 с.
7. Тесленко Д. Л., Остапенко М. А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця // Проблеми археології Подніпров'я : спец. випуск міжвузівського збірника наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2000. – С. 73–95.
8. Яценко Б. "Слово о полку Ігоревім" та його доба. – www.svit.in.ua/kny/slovo.rar.

КРАЄЗНАВЦІ ЗАПОРОЖЖЯ

IN MEMORIAM

Володимир Іванович Різник
15.07.1946 – 12.10.2017

**Голова Мелітопольської спілки краєзнавців,
член Запорізької обласної організації
Національної спілки краєзнавців України**

Гончаренко О. М. (м. Мелітополь, Запорізька обл.)

Володимирові Різнику

ЕПІТАФІЯ

Біди не розумієш до пуття
і пробуєш іще «героя грати»,
коли збиває раптом куля брата
з кругів буття й озору майбуття.

І лиш коли голосять в млі сади,
й скрізь піниться жура безмежна та лиш,
вже спитий злом, таки себе питаєш:
«Чому він йшов попереду завжди?!»

Кричиш... Відповіда луна з птьми:
«Він прикривав тебе і світ грудьми
і не лишав нікого на поталу».

Тож, виринувши з болю і біди,
ти заступаєш друзів і сади,
та й плачеш мовчки, бо... пора настала...

РІЗНИК

Володимир Іванович

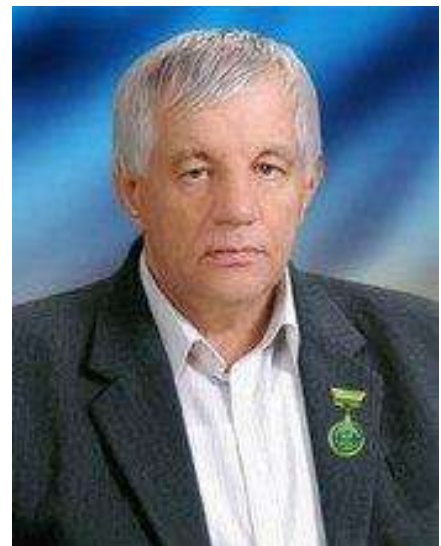
БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Різник Володимир Іванович народився 15 липня 1946 року в селі Веселянка Комишувахського району Запорізької області, у сім'ї медиків. Українець.

Мати – Різник Марія Михайлівна, 1923 року народження, учасник Великої Вітчизняної війни, приймала участь у боях під час звільнення Чехії.

Після закінчення Запорізької загальноосвітньої школи-інтернату № 9 працював водієм в автоколоні № 18 «Запоріжавтопромтресту».

У 1964 році поступив до Дніпропетровського медичного інституту на санітарно-гігієнічний факультет і одночасно працював в органах ВПО УВС Дніпропетровського облвиконкому. В інституті приймав активну участь у громадському житті –

обирався членом бюро комсомольської організації факультету, комсоргом курсу, працював у студзагонах.

У 1969 році також закінчив театральний факультет Московського університету мистецтв ім. Н. К. Крупської.

Після закінчення Дніпропетровського медінституту був направлений в Приазовський район Запорізької області лікарем-епідеміологом, а з 1972 року призначений головним санітарним лікарем району.

Протягом 5-ти років обирався секретарем комсомольської організації Приазовської ЦРЛ, позаштатним секретарем і членом бюро Приазовського районного комітету ЛКСМУ. З 1971 року, впродовж трьох скликань, був депутатом і членом виконкому Приазовської селищної ради народних депутатів.

За безпосередньої участі Володимира Івановича у 1970 році було знов створено Приазовську райсанепідстанцію, побудовані основні корпуси районної СЕС та її лабораторії.

Під час стажування в Ставропільському протичумному інституті у 1972 році працював в осередках особливо небезпечних інфекцій, в тому числі і холери.

З жовтня 1977 року був переведений до Мелітопольської горсанепідстанції завідувачем санітарно-гігієнічного відділу, а вже у серпні 1978 року був призначений головним державним санітарним лікарем м. Мелітополь. На цій відповідальній посаді Володимир Іванович приймав участь у реконструкції найбільших промислових підприємств Мелітополя: моторного заводу, заводу тракторних гідроагрегатів, «Автоцветліта», «Автогідроагрегату», «Мелітопольпродмаша», компресорного заводу, та багатьох інших. Розроблені ним санітарно-гігієнічні рекомендації було покладено в основу розвитку водопостачання міста, в тому числі і з відкритого джерела – Каховського магістрального зрошувального каналу, будівництва міських очисних споруд і каналізаційних мереж.

За роки роботи Володимира Івановича в Мелітопольській міській СЕС значно зміцнилась і розширилась її матеріально-технічна база, були побудовані корпуси санітарно-гігієнічної та паразитологічної лабораторій, проведена реконструкція і перепланування вже існуючих будівель. За його ініціативи та безпосередньої участі була створена та функціонує Мелітопольська дезинфекційна станція.

Мелітопольська міська санепідстанція, завдяки творчому керівництву Різника Володимира Івановича, упродовж багатьох років була обласною школою передового досвіду і неодноразово нагороджувалась грамотами Міністерства охорони здоров'я СРСР та України, займала перші місця серед санепідстанцій на всесоюзному, республіканському та обласному рівнях.

Резнік Володимир Іванович чотири рази обирався депутатом Мелітопольської міської Ради народних депутатів, був головою двох постійних депутатських комісій: з охорони природи та житлово-комунального господарства.

Неодноразово обирався головою комісій міськкому Червоного Хреста.

У 1986 році був ліквідатором аварії на Чорнобильській АЕС.

Ним підготовано та опубліковано більше 100 науково-практичних робіт. Як делегат приймав участь у всесоюзних та республіканських з'їздах гігієністів, міжнародних форумах, конгресах та науково-практичних конференціях. Нагороджений значком Міністерства охорони здоров'я СРСР «Відмінник охорони здоров'я», грамотами Міністерства охорони здоров'я СРСР і України, Управління

охорони здоров'я Запорізької облдержадміністрації, Запорізької обласної санепідстанції, Запорізького обкому профспілки медичних працівників. Нагороджений медаллю «За розвиток Запорізького краю», Орденом «За заслуги перед Запорізьким краєм» III ступеню, Республіканським знаком за участь в ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС.

Автор книг «Через мереживо років» (2002), «Юність Корвацького» (2003), «Андрій Корвацький: лікар і громадянин» (2004), «Земська санітарна статистика Північної Таврії» (2004), «Дотик до витоків» (2006), «Рівні пізнання» (2006), «Вечірні леймотиви при свічках» (2009). Редактор-укладач історичної книги П. В. Вольвача і З. Г. Дубровського «Серед пісків за шляхом Муравським» (2007), співавтор книги «Провісник» у двох томах (2008), книги «З давніх років до «наших днів» (2008), «Сторінки дружби» (2006), «Пам'ять без кордонів» (2006).

Резнік В. І. – член редакційного комітету з видання другого тому Л. П. Симиренко «Кримське промислове плідівництво» в Сімферополі (2008). Автор ідеї та керівник видання історичного фотоальманаху «Мелітополь» (2006), співавтор історичних нарисів «Медицина Запорізької області» (2001), книг «Історія санітарно-епідеміологічної служби міста Мелітополя. Етапи становлення» (2002), «Кулінарна книга Мелітопольських куховарів 19 століття». Ініціатор створення двосерійного телефільму «Зірка Корвацького», а також створення пам'ятника земському лікареві і засновникові промислового садівництва на Мелітопольщині А. В. Корвацькому (2005), видання першого путівника про Музей-заповідник «Замок Попова» (2005). Автор ідеї та керівник проекту історичного фотоальманаху «Міста і поселення Північної Таврії. XX століття». Член редакційної ради наукового журналу «Аннали Мечниковського інституту» АМН України і «Екологія, Біобезпека. Харчова промисловість».

Володимир Іванович приймав участь у створенні пам'ятника в м. Харкові Мечникову та Бекетову. Є одним з ініціаторів відновлення екологічного державного заповідника на батьківщині Мечникова, почесним головою постійно діючої міжнародною історико-екологічної експозиції «Мечниковськими місцям».

Його науково-практичні роботи і твори з історії медицини та садівництва отримали високу оцінку провідних фахівців країни, серед яких академіки П. В. Вольвач (м. Сімферополь), Ю. Л. Волянський (м. Харків), В. П. Головін (м. Сімферополь), А. М. Сердюк (м. Київ), А. А. Грандо (м. Київ), професори В. Я. Акименко (м. Київ), Ю. А. Катунін (м. Сімферополь), В. Ф. Марієвський (м. Київ) та інші.

Матеріали його наукових досліджень з історії медицини Північної Таврії внесені до навчальних програм декількох вищих учбових закладів, у тому числі Києва і Харкова.

Почесний громадянин міста Мелітополя.

Виступив ініціатором створення осередку краєзнавців в Мелітополі і був до самої своєї смерті незмінним керівником Громадської організації «Спілка краєзнавців Мелітопольщини».

З 2016 року – член Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, нагороджений Національною спілкою краєзнавців України.

Різник В. І. (м. Мелітополь, Запорізька обл.)

Перший ювілей

В лютому 2017 року виповнилося 5 років громадській організації «Спілка краєзнавців Мелітопольщини»

Передумови створення Спілки виникли ще на початку 2000-х років під час роботи над випуском двох фотоальманахів: «Мелітополь. XX століття» та «Північна Таврія в листівках XX століття». Над цими, зараз вже добре відомими виданнями, плідно працювали вчені-краєзнавці, доценти О. М. Алексєєв, М. В. Крилов, С. В. Воловник. В основу цих книг були покладені краєзнавчі матеріали, зібрані протягом багатьох років відомим колекціонером, краєзнавцем та дослідником Мелітопольщини Олександром Харченко. Організаційну роботу вів автор ідеї та керівник проекту В. І. Різник. Саме цей творчий колектив і започаткував створення спілки краєзнавців в м. Мелітополь.

Мелітополь протягом багатьох років вирізнявся активним громадським краєзнавчим рухом. Але цей рух не міг бути в повній мірі згуртованим та цілеспрямованим через відсутність координації його дій. Це і стало головною причиною створення громадської організації краєзнавців міста. Крім того, необхідно було об'єднати зусилля двох найбільш важливих складових сучасного краєзнавчого руху: вчених і краєзнавців-аматорів, які б ефективно працювали під їх керівництвом. Подальші п'ять років плідної роботи членів Спілки підтвердили велику значимість такої співдружності та ефективність спільної краєзнавчої роботи.

В основу діяльності нашої громадської організації покладено сприяння розвитку краєзнавчого руху на Мелітопольщині в географічних та історичних межах Мелітопольського повіту кінця XVIII та початку XIX століть, а також об'єднання всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення широких верств населення Мелітопольщини до пізнання рідного краю.

В першу чергу для більш вагомої та ефективної роботи Спілки, підвищення її статусу в юридичному аспекті на початку 2012 року була проведена легалізація нашої громадської організації, яка на сьогодні зареєстрована як юридична особа, має розроблений згідно діючого законодавства та затверджений у встановленому законом порядку Статут, отримано свідоцтво про реєстрацію об'єднання громадян. Розроблені ескізи прапора, вимпела, знаку та одержані свідоцтва про їх реєстрацію, а краєзнавець Ірина Калюжна створила текст та музику Гімну Спілки.

Вищим органом Спілки є загальні збори всіх його членів. Робочим органом громадської організації є правління, на засіданнях якого вирішуються всі організаційні питання її життєдіяльності. Робота проводиться згідно розробленого річного плану роботи, затвердженого рішенням загальних зборів Спілки.

Членами правління ГО «Спілка краєзнавців Мелітопольщини» є: В. І. Різник (голова правління), В. В. Сакун (перший заступник голови правління), С. Я. Хлопотов (заступник голови правління з організаційних питань), О. М. Алексеев (заступник голови правління), М. В. Крилов, Л. В. Жавжаров, Е. В. Воробйова (організатор роботи сайту «Краєзнавці Мелітопольщини»), С. В. Воловник (головний редактор журналу «Мелітопольський краєзнавчий журнал»), В. Т. Блюмський, В. Г. Макропуло, Т. В. Полухіна (відповідальна за інформаційне забезпечення в ЗМІ), І. С. Калюжна (секретар).

Плідно працює краєзнавчий комітет Спілки в складі:

О. М. Алексеев – голова краєзнавчого комітету.

М. В. Крилов – керівник комісії архівно-бібліотечної діяльності.

А. М. Крилова – керівник комісії історичної, природно-пізнавальної та лекторської діяльності.

В. В. Саун – керівник комісії пам'ятників історії та культури краю.

А. А. Баранов – керівник комісії музейної роботи.

О. М. Гончаренко – керівник літературно-естрадо-краєзнавчої комісії.

С. В. Воловник – керівник видавничої комісії.

В. Т. Блюмський – керівник комісії по роботі з колекціями.

Одним із головних напрямків краєзнавчої роботи Спілка обрала повернення із забуття видатних історичних імен Мелітопольщини та увіковічення їх пам'яті.

Тому, один із перших визначних заходів, проведених Спілкою у 2012 році, був присвячений 100-річчю з дня народження вченого-краєзнавця Миколи Алексєєва. Цей захід набув широкого суспільного резонансу. При активній участі краєзнавців на базі Мелітопольського державного педагогічного університету була проведена Міжнародна наукова конференція «Алексєєвські читання», яка одержала статус постійної та проводиться тепер кожні три роки. На високому рівні пройшли заходи в Мелітопольському міському краєзнавчому музею. Членом правління Спілки Олександром Алексєєвим була видана фундаментальна книга «Н. А. Алексєєв: учений, педагог-краєвед». Був виданий збірник матеріалів вказаної Міжнародної конференції. До цього ювілею була випущена відповідна атрибутика.

В тому ж році були також організовані та проведені заходи, присвячені 100-річчю з дня народження забутого на той час ректора Мелітопольського інституту механізації сільського господарства Михайла Миколайовича Ємельянова (1962–1971), який вніс великий вклад в розвиток вищої освіти Мелітополя. Краєзнавцем М. О. Алексєєвим видана до цієї дати книга «Ректор МИМСХа Михаил Николаевич Емельянов». Цими

двома виданнями Спілка започаткувала серію книг «Історичні постаті Мелітопольщини», яка дозволить широко висвітлювати життєдіяльність видатних діячів Мелітопольщини.

Протягом декількох років Спілка приймала участь в увічненні пам'яті Героя України Віри Сергіївни Роїк, класика української вишивки, яка дуже любила наше місто та його людей, з якими тепло спілкувалась під час неодноразових відвідин Мелітополя.

З 2012 року М. В. Криловим та А. М. Криловою заснована серія щорічного календаря «Історія Мелітополя в датах».

Протягом п'яти років краєзнавці Спілки приймали активну участь в багаточисельних конференціях, симпозіумах, де виступали з доповідями на краєзнавчу тематику, в тому числі в інших регіонах України та за кордоном.

Так, тільки в 2016 році спільно з МДПУ ім.Б. Хмельницького Спілкою були організовані III Алексєєвські читання, присвячені всесвітньо відомому вченому, професору Й. Танатару; група краєзнавців (В. Блюмський, В. Сакун, В. Різник) прийняли участь у науковій конференції «Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарановського: історія, колекції, співробітники» до 120-річчя його заснування, на якій з великим успіхом В. Блюмський виклав доповідь про героїчну та трагічну долю Героя Югославії Василя Уліско.

Наші краєзнавці у червні 2016 року були запрошені на Всеукраїнську краєзнавчу науково-практичну конференцію Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, присвячену проблемам та перспективам розвитку краєзнавства в Запорізькій області, на якій голова мелітопольських спілчан був відзначений нагородою НСКУ за вклад у дослідження Запорозького краю та організацію краєзнавчої діяльності Мелітопольщини.

Також за участю краєзнавців Спілки була проведена III відкрита регіональна науково-практична конференція Мелітопольського міського краєзнавчого музею. У 2012 році голова правління Різник В. І. виступив на Міжнародній конференції в м. Краків (Польща) з доповіддю про життя та діяльність земського лікаря Корвацького, поляка за походженням, де були представники Франції, Італії, Чехії, Іспанії, деяких країн Латинської Америки.

Спілка розробила перехідний приз імені видатного краєзнавця М. Алексєєва та вручила його організаційному комітету щорічних спортивних змагань з туристичного орієнтування серед школярів міста Мелітополя.

Краєзнавці Спілки плідно співпрацюють з Мелітопольським міським краєзнавчим музеєм (директор Л. Р. Ібрагімова) і висловлюють щирю вдячність їй та колективу музею за постійну підтримку, взаємодопомогу. Краєзнавці О. М. Алексєєв, В. В. Сакун, Н. П. Хавер, В. І. Різник, С. В. Воловник та інші зі своїх зібрань постійно передають до

фондів музею цікаві експонати та архівні документи. Нами встановлені дружні та ділові зв'язки з Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм, Національним заповідником «Хортиця», художнім музеєм, музеєм автомобільної ретротехніки «Фаєстон», музеєм старовинної зброї в Запоріжжі, Вінницьким музеєм М. І. Пирогова, Національним музеєм медицини, музеєм Л. П.Симиренка в с. Мліїв, Чернігівським історичним музеєм, музеєм Гулака-Артемовського в м. Городище, Національним музеєм «Кам'яна могила» та з багатьма іншими. Спілка мала переписку з нащадком засновників заповідника «Асканія-Нова» Е. Фальц-Фейна, який високо оцінив роботу мелітопольських краєзнавців з повернення правдивої історії Запорізького краю.

Спілка постійно проводить консультативну та шефську допомогу музеям: Караїмському, Депо залізничної станції Мелітополь, Атманайському та Ново-Миколаївському шкільному та музеям вищих учбових закладів. Для Василівського музею за сприяння Спілки вперше був виданий довідник «Замок Попова».

У 2012 році мелітопольськими краєзнавцями був заснований журнал «Мелітопольський краєзнавчий журнал», отримані необхідні дозвільні документи, затверджена Редакційна Рада. Вже вийшло 8 номерів видання з періодичністю 2 номери на рік. Журнал має велику популярність завдяки невтомній та прискіпливій роботі його головного редактора – кандидата наук С. В. Воловника. Ми всі висловлюємо йому велику вдячність та бажаємо йому наснаги на цьому дуже нелегкому поприщі.

Спілкою також започаткована бібліотека громадської організації та архів. Відповідальна за цей розділ роботи Ніна Богаєвська, яка прикладає багато зусиль для поповнення її фондів та їх упорядкування.

Старанням Еліни Воробйової протягом цих років ефективно працює сайт «Краєзнавці Мелітопольщини», який під її керівництвом постійно покращує свою роботу, росте число його відвідувачів.

Велику частку в нашій роботі займає просвітницька діяльність, співпраця з засобами масової інформації. За цей час надруковано в газетах та журналах більше 150 статей, щорічно проводиться десятки виступів на місцевому телебаченні та радіо. Особливо плідно Спілка співпрацює з обласним каналом «Запоріжжя», який підготував цикл передач з різних напрямків розвитку краєзнавчого руху на Мелітопольщині.

Краєзнавцями проведено опис маршрутів тематичних краєзнавчих екскурсій Мелітопольщиною. Плідною залишається співпраця з Мелітопольським туристичним кластером. Проведена значна робота з підготовки плану-схеми всіх пам'яток та скульптур з мапами та історичними довідниками. Також проведені описи технічного стану всіх меморіальних дошок. За участю Спілки за час її існування було встановлено 15 меморіальних дошок.

Краєзнавцями видано понад 139 книг.

Проводилась і екскурсійно-експедиційна діяльність Спілки. Так, за останні роки краєзнавці відвідали Крим, Генічеськ, Бердянськ, Нижні Сірогози, Асканію-Нову, легендарну Хортицю, музей Мотор-Січі, музей Попова в Василівці, Єлісеєвські кар'єри, Гусарку, Кінські Роздори, Молочний лиман, вивчались природно-географічні особливості Мелітопольського району.

Підводячи підсумки роботи ГО «Спілка краєзнавців Мелітопольщини» за п'ять років, слід зазначити, що за цей період наша громадська організація змогла активно, плідно та позитивно вплинути на розвиток краєзнавчого руху на Мелітопольщині, об'єднати в своїх рядах найбільш активних професійних дослідників на теренах краєзнавства, вчених та аматорів-літописців рідного краю. Серед них вчені Н. В. Крилов, О. М. Алексєєв, С. В. Воловник, В. П. Воронка, О. С. Арабаджи, А. М. Крилова, В. Ю. Черкун, педагоги та працівники музейної сфери Л. Р. Ібрагімова, І. І. Остапенко, Н. П. Хавер, Т. О. Алексєєва, Е. В. Воробйова, В. Т. Блюмський, В. М. Гнедашев, Г. Я. Голованова, Т. П. Савина, О. О. Баранов, В. І. Тимашова, Н. В. Богаєвська, Г. П. Арестенко, керівники національних товариств Мелітополя В. Г. Макронуло, Г. Г. Мірошніченко, Л. І. Тіссен, поет та письменник, член національної Спілки письменників України О. М. Гончаренко, письменник та журналіст, член національної Спілки журналістів України С. І. Авдєєнко, член Національної Спілки журналістів України Т. В. Полухіна, протоієрей Максим Смирнов. Великі зусилля та наполегливість проявляють в краєзнавчій громадській роботі та пошуках члени Спілки С. Я. Хлопотов, В. В. Сакун, Л. В. Жавжаров, І. С. Калюжна, А. І. Колесніченко, Н. Ю. Бернага, В. М. Діденко, В. А. Ісмаїлов, Г. О. Лісничка, В. С. Федорченко, Г. П. Шарій, Є. Л. Харитонова.

ГО «Спілка краєзнавців Мелітопольщини» в першу чергу спрямовує свою діяльність на збереження матеріальних свідків історії та культури, розвиток музейної справи і колекціонування, проведення просвіти населення Мелітопольщини з краєзнавства, підтримку духовної культури, сприяє збереженню народної творчості та національних традицій, повертає із забуття імена видатних діячів, відкриває маловідомі та забуті сторінки нашої непростой історії, проводить патріотично-виховну роботу серед молоді. Ця діяльність охоплює декілька напрямків: організаційне, науково-дослідне, методичне, видавничої діяльності, проведення та участь в конференціях, презентаціях, круглих столах, суспільно-просвітницьке, співпраця з іншими громадськими організаціями та інтеркультурним рухом, міжнародна співпраця, робота з органами влади, учбовими та науковими організаціями, розвиток зеленого туризму та екскурсій по рідному краю, організація роботи краєзнавчого комітету.

Гончаренко О. М. (м. Мелітополь, Запорізька обл.)

Володимир Різник

З книги «Наголоси і наголоси», 2007 рік...

Коли починаєш писати про Володимира Івановича Різника, на початковій стадії формування нарису навіть губишся у виборі домінуючої лінії сюжету. Настільки широкий круг інтересів та справ цієї людини, що інколи, їй-бо, здається, що встигнути скрізь одній, навіть такій працьовитій та цілеспрямованій, особистості неможливо.

Ну посудіть самі: якщо ти головний державний санітарний лікар великого південного міста, якщо у тебе в підпорядкуванні сотні людей (і кожен зі своїми труднощами та проблемами, зі своїм характером та світобаченням), якщо на тобі лежить відповідальність за досить солідну матеріальну частину (будівлі, техніка, прилади і т.д.), чи можливо

керівникові і адміністратору віднаходити час на публіцистичну працю, історичні розвідки, роботу в архівах, науково-практичну роботу за спеціальністю, політичну та громадську діяльність?

І попри все це Володимир Іванович все-таки (вибачаюсь за тавтологію) встигав усе.

Гадаю, в основі цієї феноменальної «моторності» його лежить патріотизм. При чому у Різника він не обмежений звичним розумінням цього слова: патріотизму його вистачає і на «малу батьківщину», і на власну професію, і на кожен людину, яка стрічається на життєвому шляху. Від того й читаються його книжки, навіть «спеціальні», з рівномірною (рідномірною!) цікавістю аж до останньої сторінки. І хоча, можливо, трішки й дістають оті графи, князі та імператриці, як от у книжці «Прикосновение к стокам», та куди ж їх у греця з нашої історії подінеш? Головний же герой – люди, народ.

У наш час тотальної і повзучої «чорнухи» в літературі, засилля в ній підлотної псевдогероїки, лже-сексуальної маячні та інших славних набутків «базарної епохи» автор постійно звертає (фокусує!) нашу увагу на Людині, на душі людини – трепетній, болючій, пісенній. І немає різниці, хто ці люди – запорожці, селяни таврійські, міщани мелітопольські, солдати загиблі за наш край, видатні вчені чи працівники туберкульозного санаторію, рано чи пізно, читаючи, відчуваєш сердечну, криву спорідненість з ними. І вже й уявляється тобі уся Україна таким собі сонячним селом Веселянкою! Здатність Володимира Івановича до такого рівня звести, ототожнити «велику» й «малу» Батьківщину у логосі істинності, уже сама по собі говорить багато про що, а найперше – про істинність його самого як людини.

Про скількох «нас» інакше як з малої літери і не пишеться? Скільки «перехожих» та «приймаків життя» просто кантується «від ранку – до вечора», обравши собі за парадигму існування повзаня, а не політ?!

Не такі герої Різника. Вони – справжні!

Справжні, бо писала про них справжня, цільна і сильна особистість, котра й не може по-іншому сприймати їх і світ, а точніше, «інших» їх, «іншого» світу не сприймає зовсім. А для того, щоб пересвідчитися у справжності самого Володимира Івановича Різника, достатньо й просто перечитати його біографію.

Різник Володимир Іванович. Народився в 1946 році в с. Веселянка, Запорізької області. В 1970 році закінчив Дніпропетровський державний медичний інститут.

Головний державний санітарний лікар м. Мелітополя з 1978 року.

Різником В. І. підготовлено і опубліковано 86 науково-практичних робіт. Делегат багатьох з'їздів гігієністів, міжнародних конгресів та наукових конференцій. Автор книг «Через кружево лет» (2002 р.), «Юність Корвацького» (2003 р.), «Андрей Корвацький: врач и гражданин» (2004 р.), «Земская санитарная статистика Северной Таврии» (2001 р.), «Прикосновение к стокам» (2006 р.). Співавтор історичних нарисів «Медицина Запорізької області» (2001 р.), науково-популярної книги «История санитарно-эпидемиологической службы города Мелитополя. Этапы становления» (2002 р.). Ініціатор та учасник створення двосерійного фільму «Зірка Корвацького» (2005 р.), встановлення пам'ятника земському лікареві та засновнику промислового садівництва на Мелітопольщині А. В. Корвацькому, видання першого буклету «Музей-заповідник «Замок Попова» (2005 р.). Автор ідеї та керівник проекту історичного фото-альманаху «Мелітополь». ХХ століття (2006 р.).

Член редакційної ради наукового журналу «Анналы Мечниковского института» АМН України.

Почесний громадянин м. Мелітополя. Член НСНУ. Депутат Мелітопольської міської ради кількох скликань.

Якби тільки одного-одненького лікаря Андрія Васильовича Корвацького повернув В. Різник мелітопольцям, то й того було б достатньо для виправданості і оправданості його публіцистики. Сьогодні добробут майже кожної родини у місті так чи інакше залежить від черешні, то вже, мабуть, варто було нам усім дізнатися хоч справжнє ім'я архітектора «черешневої столиці». А подвижництво, героїзм Корвацького, як власне лікаря, як подвижника освіти, як інтелігента-народника, як людини?!

Ні! Марнославство – то не наша риса, не наше кредо!

Наше – мрія, мета, робота на майбутнє народу.

Тому і вистачає душі того ж таки Різника і на минуле, і на теперішнє цього народу. І не суть важливо, чим переймається Володимир Іванович сьогодні – катастрофою у Новобогданівці, рутинною роботою санітарного лікаря нашого Святого Степу, організацією виставки кримської вишивальниці, Героя України Віри Сергіївни Роїк, виданням віршів сина Корвацького – Івана Андрійовича Корвацького, поезію якого відзначав свого часу Бунін, чи допомогою мелітопольським бардам, наперед можна бути упевненим, що справу буде зроблено. Чи багато отаких прикладів сьогодні можемо ще навести або просто навіть згадати?! У країні нашій необов'язковість уже стає «ворогом номер один», ворогом більшим, ніж зрадництво, бо зрадництво – явище більш-менш прогнозоване і окремішне, а необов'язковість, як радіація, – постійне, глобальне, виснажливо-убиваюче, хоча при тому наче й непомітне.

Бач, як співпало визначення душі твоєї з аурую твого головного героя?

А народ же не дарма говорить: «Хороше трапляється з хорошими людьми!», «Який плід, такий від нього й слід!»...

Народ не обдуриш. Життя не обдуриш.

Що є, те і є. Хто є, той і є.

НАШІ АВТОРИ

- Василенко Сергій Валентинович (м. Запоріжжя)** – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця»
- Власов Олег Юрійович (м. Запоріжжя)** – молодший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця»
- Гончаренко Олег Миколайович (м. Мелітополь, Запорізька обл.)** – український поет, прозаїк, публіцист, перекладач, краєзнавець, громадський діяч; член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України, Міжнародної літературно-мистецької академії України, Міжнародної румунської академії міжкультурних взаємозв'язків Пауля Полідор, Асоціації українських письменників; генерал-хорунжий Чорноморського Козацького війська Українського Козацтва
- Лисенко Тетяна Миколаївна (м. Запоріжжя)** – заступник Генерального директора з питань науки Національного заповідника «Хортиця», заступник Голови Правління Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, голова комісії з музейного краєзнавства
- Митрофанова Тетяна Григорівна (м. Запоріжжя)** – завідувач відділу музейних комунікацій Національного заповідника «Хортиця»
- Нагорна Ганна Миколаївна (м. Запоріжжя)** – бібліограф відділу краєзнавства Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки
- Пашиник Світовит Дмитрович (м. Запоріжжя)** – краєзнавець, релігієзнавець, народознавець, Верховний Волхв (Голова) Духовного центру «Руське православне коло», член Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, голова комісії з сакрального краєзнавства
- Петроченко Віктор Іванович (м. Запоріжжя)** – завідувач відділу краєзнавства та патріотичного виховання комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, заступник Голови Правління Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України
- Сокульський Арнольд Леонідович (м. Запоріжжя)** – український історик, краєзнавець, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Національного заповідника «Хортиця», член Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України
- Сокульський Євген Арнольдович (м. Запоріжжя)** – журналіст, член Національної спілки журналістів України, керівник прес-служби
- Сулима Людмила (м. Київ)** – журналіст, історик
- Сурченко Сергій Володимирович (м. Запоріжжя)** – старший науковий співробітник відділу музейних комунікацій Національного заповідника «Хортиця», член Правління Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Головний редактор електронного часопису «Краєзнавство Запоріжжя».

Вимоги щодо оформлення статей

У журналі «КРАЄЗНАВСТВО ЗАПОРІЖЖЯ» Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України публікуються статті, **призначені** краєзнавчому рухові в Запорізькій області та Україні, історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії, культури та природи, теорії та практиці українського музейництва, іншим напрямкам краєзнавчої роботи.

Редакційна колегія самостійно визначає **назви рубрик** та віднесення того чи іншого матеріалу до будь-якої з них.

Статті публікуються **українською мовою** та повинні містити матеріал, не опублікований раніше. Окремим файлом може бути подано англomовний переклад статті у повному обсязі.

Подані статті повинні мати такі обов'язкові складові частини:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які посилається автор;
- формулювання цілей статті (поставлене завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження;
- висновки, перспективи подальшого розв'язання проблеми у даному напрямку.

Обсяг матеріалу – до 10 повних сторінок.

Текст подається в електронному варіанті у форматі Word. Текст друкується шрифтом Times New Roman, 12 кегль через 1 інтервал і вирівнюється на ширину листа, без переносів.

Абзацний відступ від основного тексту – 0,5 см.

Поля: зліва, справа, зверху, знизу – 2 см.

Оформлення списку використаних джерел та літератури – 11 кегль.

Ілюстрації, схеми, діаграми подаються окремо у форматі jpg, jpeg або tif з підписами до них.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження (у правому кутку) без скорочень за наступною послідовністю:

- прізвище, ім'я (повністю), по-батькові (повністю);
- науковий ступінь, наукове звання (якщо є);
- посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах чи отримана фахова освіта);
- електронна адреса – обов'язково (за відсутності – поштова адреса);
- телефон – обов'язково.

Назва статті вказується по середині, а нижче – текст. Переноси в назві статті не допускаються.

Посилання на літературу і джерела слід наводити у квадратних дужках з їх наскрізною нумерацією (наприклад, [3, с. 12; 7, с. 44], де 3, 7 – порядкові номери у списку використаних джерел, 12, 44 – номери сторінок). Текст посилання наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література».

Оформлені згідно з даними вимогами матеріали **в електронному вигляді** надсилаються авторами статей на електронну адресу Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України – **zoonsku@ukr.net** з позначкою – «Редакційній колегії» або на поштову скриньку часопису – **zpkrai@ukr.net**.

До статті додається заявка на публікацію, яка складається автором статті у довільній формі на ім'я Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Автори відповідають за повноту висвітлення досліджуваних питань, достовірність наведених фактів, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв тощо. Статті друкуються в авторській редакції.

Редколегія залишає за собою право на відбір матеріалів для друку згідно запропонованих тем і відповідності їх вказаним вимогам.